

Міністерство освіти і науки України
Чорноморський національний університет імені Петра Могили
Факультет політичних наук
Кафедра історії

Кваліфікаційна робота

на здобуття ступеню вищої освіти «магістр»

на тему:

**«УКРАЇНСЬКА РЕСПУБЛІКА «ЗЕЛЕНИЙ КЛИН»
(1890–1922 рр.)»**

Виконав

студент VI курсу групи 634

Галузь знань: 03 «Гуманітарні науки»

Спеціальність: 032 «Історія та археологія»

Колеснік Павло Павлович

Керівник: **Міронова І. С.**

Рецензент: **Левченко Л. Л.**

Чорноморський національний університет імені Петра Могили

(повне найменування вищого навчального закладу)

Інститут, факультет, відділення політичних наук

Кафедра, циклова комісія історії

Рівень вищої освіти другий магістерський

Галузь знань: 03 «Гуманітарні науки»

Спеціальність: 032 «Історія та археологія»

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

Завідувач кафедри історії

Ю. В. Котляр _____

«13» жовтня 2021 року

З А В Д А Н Н Я
НА ДИПЛОМНИЙ ПРОЕКТ (РОБОТУ) СТУДЕНТУ

Колеснік Павло Павлович

(прізвище, ім'я, по батькові)

1. Тема проекту (роботи): Українська республіка «Зелений Клин» (1890–1922 рр.):

керівник проекту (роботи): Міронова Ірина Сергіївна, д.і.н., доцент

(прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання)

затверджені наказом вищого навчального закладу від «13» жовтня 2021 року
№ 280

2. Строк подання студентом проекту (роботи): 24.01.2022

3. Вихідні дані до проекту (роботи): вступ, основна частина, висновок, список використаних джерел та літератури, додатки (якщо є)

4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити): згідно плану дипломної роботи магістра

5. Перелік графічного матеріалу (з точним зазначенням обов'язкових креслень):
не планується

6. Консультанти розділів проекту (роботи)

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата		Підпис, дата	
		дата	завдання видав	дата	завдання прийняв
Вступ	Міронова І.С.	14.10.2021		14.10.2021	
Розділ 1	Міронова І.С.	14.10.2021		14.10.2021	
Розділ 2	Міронова І.С.	14.10.2021		14.10.2021	
Розділ 3	Міронова І.С.	14.10.2021		14.10.2021	
Висновки	Міронова І.С.	14.10.2021		14.10.2021	
Список	Міронова І.С.	14.10.2021		14.10.2021	

7. Дата видачі завдання: 14.10.2021

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів дипломного проекту (роботи)	Строк виконання етапів проекту (роботи)	Примітка
1.	Вступ до дипломної роботи	жовтень 2021	
2.	Розділ 1. Стан наукової розробки проблеми	жовтень 2021	
3.	Розділ 2. Передумови утворення Української Республіки «Зелений Клин»	листопад 2021	
4.	Розділ 3. Громадсько-політична діяльність українців на Далекому Сході та наслідки масового переселення українського народу на Зелений Клин в 1890–1922 рр.	листопад 2021	
5.	Висновки	грудень 2021	
6.	Переддипломна практика	10–29 січня 2022	
7.	Оформлення списку використаних джерел та літератури	січень 2022	
8.	Попередній захист	24 січня 2022	
9.	Рецензія на дипломну роботу	15 лютого 2022	
10.	Захист дипломної роботи	22 лютого 2022	

Студент _____ (підпис) **Колеснік П. П.** (прізвище та ініціали)

Керівник проекту (роботи) _____ (підпис) **Міронова І. С.** (прізвище та ініціали)

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	5
ВСТУП	6
РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ	10
1.1. Історіографія проблеми	10
1.2. Джерельна база дослідження	17
1.3. Методологія та методи дослідження	25
РОЗДІЛ 2. ПЕРЕДУМОВИ УТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ «ЗЕЛЕНИЙ КЛИН»	30
2.1. Початок формування українського населення на Зеленому Клині та основні причини переселення українців.....	30
2.2. Періодизація суспільно-культурного розвитку українців на Далекому Сході наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.....	43
РОЗДІЛ 3. ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНЦІВ НА ДАЛЕКОМУ СХОДІ ТА НАСЛІДКИ МАСОВОГО ПЕРЕСЕЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ НА ЗЕЛЕНИЙ КЛИН В 1890–1922 рр.	52
3.1. Український рух на Зеленому Клині та боротьба за незалежність.....	52
3.2. Роль ліквідації Далекосхідної Республіки в політиці українізації після 1922 року.....	67
ВИСНОВКИ	76
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	84
ДОДАТКИ	95

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ДалькрайВНО – Далекосхідний крайовий відділу народної освіти

ДСР – Далекосхідна Республіка

ДТВК – Далекосхідний Тимчасовий Виконавчий Комітет

РРФСР – Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

США – Сполучені Штати Америки

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

ЦК ВКП(б) – Центральний Комітет Всесоюзної комуністичної партії

більшовиків

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. На сьогоднішній день, досліджуючи історичний розвиток української діаспори, варто зазначити, що до однієї з найчисельніших її груп відноситься українська національна спільнота у Російській Федерації. Слід зауважити, що одним із найбільших скупчень українців у Російській Федерації був й залишається Далекий Схід.

Вивчаючи історію переселення українського народу на Далекий Схід, варто звернути увагу, в першу чергу, на період проживання українського населення на території, що наразі відома як Зелений Клин – так званий південь Далекого Сходу, що на сьогоднішній день входить до складу Російської Федерації, та охоплює території Приморщини та Амурщини, на межі XIX–XX ст. компактно заселені українськими переселенцями. Походження назви «зелений клин» пов'язане з буйно-зеленим кольором місцевої рослинності, який надає забарвлення цілому краю, а також географічним положенням Південно-Уссурійського краю, який за розташуванням поміж Китаєм та Японським морем схожий на «клин».

За сучасним адміністративно-територіальним поділом, до території Зеленого Клину відносяться Амурська область, Приморський край та майже весь Хабаровський край. Початок формування українського населення Зеленого Клину пов'язаний із приєднанням цих земель до Російської імперії й відноситься до 60-х рр. XIX ст., з початком прибуття перших українських родин. За дослідженнями науковців, поселення українців на терені Зеленого Клину з початку другої половини XIX ст. були дуже невеликі й склалися частіше за все з вихідців із сусідніх сибірських губерній. Слід зауважити, що масове переселення українського народу на Далекий Схід почалося після царського указу від 1 червня 1882 р., відповідно до якого були запроваджені певні заходи щодо прискореного заселення Південно-Уссурійського краю, та активно тривало до 1920-х рр.

Основними причинами переселення українців на чужі землі, перш за все, є відсутність засобів до існування на батьківщині, через недостатнє забезпечення землею та накопичення надмірної кількості трудових ресурсів у селі; пільги, які надавалися переселенцям; а також казкові уявлення про багатство далекосхідного краю.

Царський уряд за допомогою масового переселення мав на меті освоїти цілині землі на нещодавно приєднаних територіях, а водночас забезпечити українців землею, а надлишкову робочу силу – роботою. Основними видами господарства українців на Далекому Сході залишалося землеробство, городництво та садівництво.

Таким чином, актуальність проблеми дослідження полягає у потребі в об'єктивному та неупередженому вивченні території Зеленого Клину та поселень українців, які проживали на півдні Далекого Сходу наприкінці XIX – на початку XX ст., та відіграли велику роль у заселенні та освоєнні цього регіону, при цьому залишивши вагомий слід в історії далекосхідного краю.

Метою дослідження є вивчення передумов утворення Української Республіки «Зелений Клин» в 1890–1922 рр., основних причин масового переселення українців на Далекий Схід, огляд громадсько-політичної діяльності українців на «Зеленому Клині» та аналіз наслідків діяльності та ліквідації Далекосхідної Республіки в подальшій політиці українізації. Відповідно до поставленої мети передбачається вирішення таких **завдань**:

- з'ясувати стан наукового вивчення проблеми;
- дослідити ступінь репрезентативності та інформативності її джерельної бази;
- визначити методологічні основи роботи;
- розглянути початок формування українського населення на Зеленому Клині та основні причини переселення українців;
- дослідити періодизацію суспільно-культурного розвитку українців на Далекому Сході наприкінці XIX – на початку XX ст.;

– проаналізувати український рух на Зеленому Клині та боротьбу за незалежність;

– розкрити роль ліквідації Далекосхідної Республіки в політиці українізації після 1922 року.

Об’єктом дослідження є Українська Республіка «Зелений Клин».

Предмет дослідження – суспільно-культурна та громадсько-політична діяльність українського народу на «Зеленому Клині» в 1890–1922 рр.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період із 1890 до 1922 рр., тобто період існування Української Республіки «Зелений Клин»: утворення, основна діяльність та ліквідація. Однак інколи автор виходить за хронологічні межі, розглядаючи переселення українського народу на територію Далекого Сходу з середини ХІХ ст. до середини ХХ ст., щоб краще зрозуміти мотиви, причини та наслідки процесу масового переселення українців на територію Російської імперії.

Географічні межі дослідження визначені межами історичного регіону півдня Далекого Сходу, який сьогодні входить до Російської Федерації, та охоплює території Амурської області, Приморського краю і більшу частину Хабаровського краю, який отримав історичну назву «Зелений Клин».

Методологічною основою роботи є принципи історизму, об’єктивності та всебічності пізнання, які дозволяють з належною повнотою реконструювати тогочасні процеси й забезпечити вірогідність результатів дослідження. Складність і багатогранність теми передбачає реалізацію зазначених принципів шляхом використання комплексу загальнонаукових (історичного та логічного), конкретно- і спеціально-історичних методів (історико-генетичний, історико-типологічний, історико-порівняльний, ретроспективний). Поєднання зазначених принципів і методів при опрацюванні теми стало методологічним фундаментом для отримання об’єктивних оцінок, обґрунтованих висновків і достовірних результатів, а отже – й розв’язання наукових завдань і досягнення кінцевої мети дослідження. Різномайття методів дослідження, використаних при написанні

роботи, дало можливість автору по-новому поглянути на проблематику досліджуваної теми.

Наукова новизна представлена висвітленням та аналізом джерел, літератури щодо утворення та діяльності Української Республіки «Зелений Клин» у 1890–1922 рр. та визначенням ролі формування українських поселень на Далекому Сході та стану українських далекосхідних переселенців після ліквідації Української Республіки «Зелений Клин».

Практичне значення кваліфікаційної роботи полягає у можливості використання її результатів та матеріалів при написанні узагальнюючих праць з історії України, спеціалізованих курсів з історії українського народу та українських земель, а також у процесі викладання відповідних дисциплін у вищій школі, під час історико-краєзнавчої роботи.

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження пройшли апробацію на міжнародних та всеукраїнських конференціях:

– Колеснік П. П. Переселення українців на Далекий Схід наприкінці XIX – на початку XX ст. // «Могилянські читання – 2021». Всеукраїнська науково-практична конференція. «Досвід та тенденції розвитку суспільства в Україні: глобальний, національний та регіональний аспекти : тези. Миколаїв : Вид-во ЧНУ імені Петра Могили, 2021. С. 34–36.

– Колеснік П. П. Причини переселення українців на територію «Зеленого Клину» наприкінці XIX – на початку XX ст. // Міжнародна науково-практична конференція. «Суспільні науки: сучасні тенденції та фактори розвитку : тези. Одеса : Вид-во Причорноморський центр досліджень проблем суспільства, 2022. С.

Структура дипломної роботи відповідає поставленій меті та визначеним завданням і складається з переліку умовних скорочень, вступу, трьох розділів основної частини (7 підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури (112 позицій на 10 сторінках) і додатків (3 позиції). Загальний обсяг дослідження становить 97 сторінок, із них основного тексту 83 сторінки.

РОЗДІЛ 1

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ

1.1. Історіографія проблеми

Запропоноване дослідження ґрунтується на розгляді життя українського населення в період переселення на південну частину Далекого Сходу на території Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст., що охоплює території Приморщини, Амурщини та Хабаровського краю. Ця територія, заселена українцями, отримала українську історичну назву «Зелений Клин».

Досліджуючи праці науковців, слід зауважити, що багато дослідників поділяє історіографію процесу переселення українців на Далекий Схід на три етапи: період початку формування українських поселень на Зеленому Клині (1860–1880 рр.), період масового переселення українців (1880–1905 рр.) та період активного переселення селян внаслідок століпінської реформи (1906–1922 рр.).

Варто зазначити, що Далекий Схід є одним із найбільших скупчень українського народу на території сучасної Російської Федерації. Питання переселення та освоєння українцями нової території активно описувалося у працях дослідників, таких як С. Брук, Ф. Буссе, М. І. Венюков, Г. Ю. Грум-Гржимайло, В. М. Кабузан, М. А. Якименко [80, с. 54]. Зокрема, М. І. Венюков розглядав процес заселення українцями Далекого Сходу в перші роки після його включення до складу Російської імперії (1858–1869 рр.) [77, с. 119], Г. Ю. Грум-Гржимайло займався дослідженням питання переселення народу до Амурської області в 1857–1893 рр. [44, с. 632], а Ф. Ф. Буссе вивчав процес заселення Південно-Уссурійського краю Приморської області в 1883–1893 рр. [39, с. 40]. М. А. Якименко в своїх працях писав про переселення переважно жителів сел та селищ з українських губерній за часів Століпінської аграрної реформи (1906–1922 рр.) [100].

Однак, мало уваги приділялося науковцями щодо культурницького та громадсько-політичного життя українського народу у цих поселеннях.

Праці, які в певній мірі стосуються питання дослідження Української республіки «Зелений Клин», можна поділити на такі основні періоди її вивчення: 1) імперський (1860-ті рр. – початок ХХ ст.); 2) радянський (1920–1980-ті рр.); 3) сучасний (від 1990-х рр. – до сьогодні).

Імперський період (1860-ті рр. – початок ХХ ст). Початком формування українського населення Зеленого Клину можна вважати період приєднання цієї території до Російської імперії у 60-х рр. ХІХ ст., та з прибуттям на ці терени незначної кількості перших українських родин.

Як відомо, масове переселення українців до Зеленого Клину було пов'язане з виданням царського указу від 1 червня 1882 р. про прискорення процесу заселення Південно-Уссурійського краю та з утворенням морського шляху для перевезення переселенців – пароплавами з Одеси до Владивостоку [104]. Так, 13 та 20 квітня 1883 р. до Владивостоку прибули перші два пароплави, на яких знаходилося 1,5 тис. селян-переселенців (відповідно 724 та 780 осіб), що походили з Суразького, Чернігівського, Сосницького та Мглинського повітів Чернігівської губернії. Вони заснували в Приморщині села Іванівка, Жарикове, Григорівка, Павлівка, Борисівка, Воздвиженка, Миколаївка, Майхинське, Попова Гора. Слід зазначити, що саме в той період в майбутній столиці Приамур'я було організовано управлінський центр переселенців під керівництвом Ф. Ф. Буссе, який активно приймав участь в «манзовській війні», бував на Приамур'ї, Владивостоці. У 1869 р. була опублікована праця «Очерк условий земледелия в Амурском крае», в якій описувалися і проблеми переселенців. На початку 1880-х рр. Ф. Ф. Буссе розробляв «Положення про переселення селян в Південно-Уссурійський край» та був призначений завідуючим управління переселенцями у Владивосток, де пропрацював 10 років. Висновки своєї роботи Ф. Ф. Буссе описав у науковій праці «Переселення селян морем в Південно-Уссурійський край в 1883–1893 рр.», що була видана в 1896 р. [39, с. 41; 40, с. 65].

Книга великого вітчизняного економіста та статиста А. А. Кауфмана «Переселення та колонізація» 1905 року випуску присвячена проблемі переселення на землі Російської імперії та пов'язана з питанням колонізації нових земель. Книга складається з двох частин. У першій частині аналізувався закон 1904 р. про встановлення нових правил добровільного переселення «сільських жителів та містян-землевласників». У другій частині книги розглядалися причини переселення та їх значення для народного господарства, описувався вплив переселень на землеволодіння селян, охарактеризовувалися умови життя переселенців на нових землях [56].

О. Мицюк у своїй праці «Про переселення на Далекий Схід», яка була видана в Києві в 1913 р., писав про велику область, яка лежить над Японським морем та зветься Приморською; в країні є багато незаселених земель, або мало придатних до землеробства, однак існує одна, яка дуже давно зачарувала український народ та отримала назву «Зелений Клин». Цю країну автор називає Уссурійськом [70, с. 4]. Згодом ця назва поширилась й на сусідні землі, на яких проживали колоністи з українських губерній.

Радянський період (1920–1980-ті рр.). Серед дослідників, які у своїх працях розглядали питання переселення українців на Далекий Схід, варто визначити радянських істориків В. Арсеньєва, А. Георгієвського, Д. Дорошенка, В. Кабузана, В. Мурачова, М. Нікольського, М. Новицького, Л. Рибаківського, І. Світа, І. Шимоновича та канадського дослідника М. Марунчака.

Л. Рибаківський писав у своїй праці «Население Дальнего Востока за 150 лет», що на першому етапі (1860–1870 рр.) заселення півдня Далекого Сходу (Зеленого Клину) кількість українців серед переселенців була незначною. Перші українці почали прибувати на територію Амурської області з Полтавської губернії в 1860–1861 рр. та заснували тут перші українські села – Троїцьке (1863), Середнебільське та Новотроїцьке (1864). На цьому етапі переселенці пересувалися через увесь Сибір, тому шлях до Зеленого Клину міг тривати декілька років [86, с. 95].

Слід зауважити, що наприкінці XIX ст. було налагоджено залізничний шлях, тому українці почали рухатися залізницею, що вплинуло на збільшення кількості переселенців.

Варто зазначити, що період найактивнішого руху переселенців розпочався після 1906 р., який пов'язують зі Столипінською аграрною реформою. Наслідком прийняття даної реформи стало безземелля для селян, що призвело до втечі з рідних земель у центральні та північні райони Приморської області, оскільки південні, найбільш придатні для землеробства, були вже майже повністю заселені. Так, у 1901–1916 рр. до Зеленого Клину переселилося 185 135 вихідців з українських губерній (60,5 % усіх переселенців), між тим до Приморської області – 121 639 (61,5 %), до Амурської – 63 496 (58,5 %) [105, с. 101].

Таким чином, згідно з дослідженням В. Кабузана, упродовж 1883–1916 рр. до Зеленого Клину з України було переселено 249 465 осіб, що складала 58,6 % від усіх селян-переселенців. Такі цифри збігаються з даними дослідників початку XX ст. – А. Кауфмана, О. Меньщикова, В. Глуздовського та ін. [53, с. 69].

У свою чергу, канадський дослідник М. Марунчак рахує не лише переселенців з українських губерній, а й бере до уваги українців – вихідців з Кубані, Кавказу, Вороніжчини, Надволжя, Сибіру тощо, тому вважає, що остаточна цифра українців на території Далекого Сходу до 1917 р. сягала до 300 тис. [67].

Радянський дослідник, професор Іван Шимонович у своїй роботі «Зелений Клин – Нова Україна», виданій у Львові в 1924 р. визначав кордони Зеленого Клину таким чином: «на півдні межує з річками Амур і Усурі та Японським морем; на півночі країну захищають гори – Становий хребет, та адміністративний кордон між Амурською та Якутською областями; далі на схід межує з Удською та Охотською округою аж до Охотського моря; на сході береги омиває Японське море, Татарський пролив та Охотське море; на заході: адміністративний кордон між Амурською та Забайкальською

областями. Площа Зеленого Клину наступна: Амурська область має 449 500 кв. км та Українсько-приморський Край (що включає в себе чотири округи) – 559 500 кв. км, а разом 1 008 000 кв. км» [108, с. 21].

За даними відомого дослідника української діаспори та учасника подій 1917–1920-х рр. на Далекому Сході Івана Світа площа Зеленого Клину сягає 2 млн 100 тис. кв. км [92, с. 9].

Значну роль у дослідженні питання українського переселення на Далекий Схід відіграють й інші праці Івана Світа: «Український Далекий Схід» (1934 р.) [91], «Український Далекий Схід: з передмовою та доповненнями Василя Кубійовича» (1944 р.) [92; 112], «Українська молодь Далекого Сходу» (1976 р.) [89], «Свобода й Далекий Схід» (1973 р.) [90], «Зелена Україна. Короткий історичний нарис українського політичного і громадського життя» (1949 р.) [94].

До переселення на чужі землі українців спонукали певні причини. Основною з них дослідники того періоду вважають відсутність засобів до існування на рідних землях через недостатність землі в результаті надмірної кількості жителів в українських губерніях, які претендували на землю. Саме тому, з метою освоєння земель на щойно приєднаних територіях, зменшення земельного голоду та збільшення трудової зайнятості царський уряд запровадив процес переселення [105, с. 103].

У свою чергу, професор А. Георгієвський, який у 1920-х рр. писав у своїх працях про Далекий Схід, виділяв основні дві причини, що схилили сільських жителів до переселення. Це перш за все пільги, які надавалися переселенцям та зацікавленість у багатстві нових територій [43, с. 15].

Відомий дослідник В. Арсен'єв писав, що українці – це вихідці із степу, які звикли жити в теплому кліматі, тому після прибуття на Далекий Схід стали шукати такі місця, які за своїми фізико-географічними умовами були найбільше схожими на Україну. Саме це й спонукало їх зайняти Південно-Уссурійський край, що межує на кордоні з Китаєм, де більша частина землі була вільна від лісу [36, с. 15]. Таким чином, основними

напрямами у господарстві українських переселенців на Зеленому Клині залишалося землеробство, городництво й садівництво. Також традиції збереглися у використанні волів в якості робочої сили для обробки земель, догляд за свинями та відповідно постачання сала на місцеві ринки [36, с. 16].

Сучасний період (від 1990-х рр. – до сьогодні). Серед сучасних дослідників значну роль у дослідженні Української республіки «Зелений Клині» відіграли В. Кубійович з працею «Зелений Клині» (1994 р.) [32], А. Мамай «За Сибирью, где солнце всходит, или почему не состоялась в Зеленом Клине вторая Украина» (1999 р.) [65], Г. М. Надтока «Українська колонізація Далекого Сходу» (2014 р.) [72], В. Сергійчук «Українці в імперії. Розділ «Зелений Клині» (1992 р.) [95], М. Траф'як «Український рух на Зеленому Клині» (1993 р.) [99], «Зелений Клині» (1996 р.) [98], В. А. Черномаз «Зелений Клині» (2006 р.) [81], «Українці на Далекому Сході» (1993 р.) [105], Н. Щербина «Державницькі змагання українців Далекого Сходу в 1917–1922 рр.» (2013 р.) [110].

Велике значення у дослідженні Зеленого Клину відіграв В'ячеслав Черномаз, який широко відомий своїм великим енциклопедичним довідником «Зелений Клині», в якому було детально описано історію формування та сучасний стан українського народу на Далекому Сході Росії, що відомий нам як «Зелений Клині». Також, значну увагу було приділено вивченню історії громадського та культурного життя українців на цій території, розглянуто персоналії найактивніших українських громадських та культурних діячів Зеленого Клину, науковців, які займалися дослідженням проблем українського населення на Далекому Сході тощо [28, с. 5].

В. Черномаз у своїй роботі «Українці на Далекому Сході (1883–1922)» зазначав, що в 1883–1901 рр. до Приморщини морським шляхом було перевезено 55 208 переселенців та ще 10 965 прибуло суходолом. У 1883–1900 рр. до Приморської області переселилися 46 256 вихідців з українських губерній, тобто 67,4 % усіх переселенців на цьому етапі. На Приморщині українці займали в основному території родючих земель Приханкайської

низовини. У середині 90-х рр. XIX ст. розпочалося активне заселення лісових і горних районів північної та центральної частини Південно-Уссурійського краю та Хабаровської округи. До Амурської області у 1883–1900 рр. переселилося 18 074 українців, які склали 35,4 % усіх переселенців. Таким чином, усього до Зеленого Клину в 1883–1900 рр. переселилося 64 330 вихідців з українських губерній (53,8 % усіх переселенців) [105, с. 102].

Історик Володимир Сергійчук [95, с. 45] у своїй роботі «Українці в імперії» доводив, що в свою чергу в «Енциклопедії українознавства» визначалася територія Зеленого Клину межами Амурщини і Приморщини, які в загальному підсумку становили близько 1 млн кв. км [26].

Таким чином, згідно з дослідженнями науковців можна стверджувати, що територія Зеленого Клину є місцем поселення близько 90 % вихідців з українських губерній на території нинішніх Приморського, Хабаровського краю та Амурської області та сягає значної площі.

В'ячеслав Черномаз у праці «Українці на Далекому Сході» зазначає, що до переселення на чужі землі українців спонукали наступні причини: відсутність засобів до існування на рідних землях через недостатність землі в результаті надмірної кількості жителів в українських губерніях, які претендують на цю землю [105, с. 103].

Слід зазначити, що український народ намагався дотримуватися традицій як в господарській сфері, так і в духовній. Наприклад, про традиції українців можуть свідчити такі назви поселень, утворені на Далекому Сході: Чернігівка, Полтавка, Київка, Чугуївка, Зіньківка, Ромни, Тараша, Звенигородка, Васильківка, Прилуки, Хорол, Кролевець, Ніжино, Пирятино, Богуславка, Біла Церква, Харківка, Рокитне, Попельня, Тавричанка, Хмельницьке і навіть Хрещатик [105, с. 104].

Указану проблематику охоплюють праці видатного дослідника сучасності А. А. Попок «Українські поселення на Далекому Сході: історико-соціологічний нарис» (2001 р.) [78], «Українці на Далекому Сході: організації, події, персоналії» (2004 р.) [79], «Громадсько-політичне та

релігійне життя українців на Далекому Сході в ХХ ст.» (1998 р.) [80], «Українська етнічність на Далекому Сході Російської Федерації: історія та сьогодення» (1997 р.) [83], «Далекосхідні поселення українців» (2004 р.) [84].

Таким чином, з-поміж переселенців на південь Далекого Сходу в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., український народ відіграв визначну роль у заселенні та освоєнні цієї території, при цьому назавжди увійшовши в історію цього краю, відомого наразі як Зелений Клин.

Отже, питання переселення та освоєння українським народом території Зеленого Клину активно описувалося у працях дослідників імперського (1860-ті рр. – початок ХХ ст), радянського (1920–1980-ті рр.) та сучасного періодів (від 1990-х рр. – до сьогодення). У роботах науковців розглядалися основні причини, що спонукали українців до переселення на землі Далекого Сходу, основні шляхи перевезення переселенців: пішохідний, морський, залізничний, досліджувався процес заселення земель Далекого Сходу, зазначалися статистичні дані щодо кількості переселенців протягом певних періодів, були визначені кордони території Зеленого Клину. Однак, мало уваги приділялося науковцями щодо громадсько-політичного та культурницького життя українського народу в цих поселеннях. Варто зазначити, що подальшого дослідження заслуговують питання українського громадського та культурного життя на території українських переселенців та розгляд персоналіїв українських громадських та культурних діячів Зеленого Клину.

1.2. Джерельна база дослідження

Робота із джерелами, які стосуються періоду переселення українців на далекосхідні території 1890–1920-х рр. є дуже складною, оскільки велика кількість літератури є застарілою, інформація про історію того періоду в багатьох публікаціях трактується дещо з відмінностями. Таким чином, задля отримання більш достовірної інформації варто звертатися до нормативних

документів, законодавчих актів того періоду, записок та матеріалів державних органів.

Слід зазначити, що документи й матеріали, які були використані в роботі, класифіковано відповідно до принципу розподілу їх за походженням, саме тому джерела було розподілено на наступні групи:

1. Законодавчі та інші нормативні акти вищих владних структур Радянського Союзу та УРСР.
2. Українська преса.
3. Довідкові матеріали.
4. Наративні джерела.
5. Зображальні матеріали.
6. Неопубліковані матеріали.

До *законодавчих та інших нормативних актів вищих владних структур Радянського Союзу та УРСР* віднесено опубліковані документи, в яких міститься інформація про становище українських поселень на Зеленому Клині за період переселення 1890–1922 рр. Окрему частину складають правові акти, на основі яких регулюються суспільні відносини населення території півдня Далекého Сходу.

Одним з найголовніших документів, що сприяв масовому переселенню українців був імперський указ від 1 червня 1882 р., що передбачав низку заходів щодо процесу масового заселення Південно-Уссурійського краю. З метою виконання цього указу було налагоджено переселення українців через море з Одеси до Владивостока пароходами «Доброфлота» [105, с. 101].

Великого значення в дослідженні становища переселенців на Далекій Схід в 1880–1920-х рр. відіграв Збірник ЦДАВО України, в якому затверджена «Конституція національно-культурної автономії (самоврядування) українства на Далекому Сході», яка була прийнята 30 травня 1919 р. II-ю сесією Української Далекосхідної Крайової Ради, що проходила у цей час у Владивостоці. У даному документі закріплено питання визначення державно-правового становища українського народу на Зеленому

Клині, а також структури та функцій органів його національного самоврядування [4].

Відповідно до Конституції було проголошено, що українське населення Далекého Сходу є складовою частиною «особливої української самостійної нації» та має «племінний та культурний зв'язок... з народом та краєм, з якого вони вийшли, з Наддніпрянською Україною» [57].

Таким чином, можна сказати, що українці Далекého Сходу намагалися «забезпечити собі свободу на самостійне національно-культурне життя на новій батьківщині», затверджуючи при цьому Конституцію та реалізуючи тим самим своє право на самовизначення у формі національно-культурної автономії. Відповідно до Конституції, національно-культурна автономія далекосхідних українців передбачала:

а) створення на кошти державного та крайового бюджетів повного циклу україномовних учбових закладів;

б) право українців відбувати військову службу лише в українських військових частинах;

в) визнання української мови як крайової та використання її в усіх офіційних установах, при чому як у внутрішньому діловодстві, так і у зовнішніх відносинах;

г) організоване українство в особі Крайової та Окружних Рад має право направляти своїх представників до крайової влади та її обласних органів з метою «зв'язку та захисту національно-культурних інтересів українського населення»,

д) українське населення Далекého Сходу має право вільно самоорганізовуватися у своєму внутрішньому житті на місцевому, окружному та загальнодалекосхідному рівнях [104].

У Конституції також докладно з'ясовувалася структура, засади формування та функціонування, компетенція органів національного самоврядування українського населення у вигляді Окружних та Крайової Рад та її Секретаріату [104].

Цінним джерелом з управління селянами-переселенцями на колонізованих територіях служать тематичні збірники законів і постанов. До таких видань можна віднести «Збірник офіційних документів з управління Східним Сибіром», «Збірник узаконень по селянському управлінню» «Збірник узаконень та розпоряджень про переселення» [5; 6; 7].

Вагоме місце в цей період на Зеленому Клині займала *українська преса*.

У 1917–1926 рр. вийшло близько десяти українських газет: «Хвилі України» (1917), «Ранок» (1917), «Українська Амурська справа» (1917), «Українець на Зеленому Клині» (1917–1920), «Нова Україна» (1918) – в Хабаровську, «Щире слово» (1919–1920), «Зоря» (1920–1921) та «Українське життя» (1921) в Микольську-Уссурійському, «Українська думка» (1921), «Громадська думка» (1921), «Далекий Схід» (1925–1926 рр.) в Харбіні та Маньчжурії [78, с. 157].

2 липня 1921 р. у м. Владивостоці свій перший номер випустила щоденна газета національно-консервативного спрямування «Громадська думка», редактором якої був Т. Ковтун. Саме в цей період на Зеленому Клині відбувався розквіт українського громадського життя, тому газета інформувала населення про події, що відбувалися в суспільно-культурному та громадсько-політичному житті України і українських громад, при цьому твердо та патріотично відстоюючи інтереси місцевого українства. «Громадська думка» писала, що «потрібно пам'ятати, що неможливо спинити той культурно-національний рух, який народився серед українського народу, адже цей рух, то є вияв любові до своєї батьківщини, до своєї рідної мови на Україні здобутій в кровавій боротьбі за волю та автономію і він не може бути знищеним...» [18].

Завдяки наполегливій праці В. Павловського, В. Опадчого, І. Паславського, Ф. Тоцького та інших упродовж 1925–1926 рр. в Харбіні було випущено два номери газети «Далекий Схід». Даний часопис не був

офіційно затверджений, тому нелегально випустивши два номери, труднощі видавництва завадили подальшому функціонуванню газети [16].

У 1920–1921 рр. у Микольсько-Уссурійській Українській громаді функціонувало видання «Зоря», редактором якого був Василь Мигулин [17].

У травні 1918 р. у м. Хабаровську вийшло перше видання газети «Нова Україна», видавцем якого стало видавниче товариство ім. Т. Г. Шевченка при Далекосхідному Українському Секретаріаті. Газета мала соціалістичне спрямування, висвітлювала життя українського народу на Далекому Сході та закликала місцевих українців до єднання, адже в організації – сила, від якої залежить майбутнє нації, тому українців закликали горнутись до купи та створити одну могутню громаду вірних синів України, борців за волю та незалежність українського народу. В газеті писалося, щоб українці скинули тягар з душі, який їх мучав та дав свободу голосу своєму серцю. Зазначалося, що один громадянин – не воїн, а тому українцям необхідно організовуватися в громади, щоб стати сильними вояками [19].

У серпні 1917 р. Хабаровська Українська Окружна Рада почала видавати власну газету «Ранок», в якій час від часу друкувалися статті про місцеве українське життя, однак частіше на сторінках часопису можна було прочитати про події в Україні. Незабаром редактором газети став о. Прокіп Гордзієвський (пізніше відомий як перший настоятель єдиної на Далекому Сході української православної церкви Святої Покрови в Харбіні), при цьому газета стала ще більш активнішою. Саме газета «Ранок» висвітлила першу статтю автора передмови до праці І. Світа «Український Далекий Схід» Василя Кийовича [20].

Першою україномовною газетою на Далекому Сході, за ініціативи Дмитра Боровика в квітні 1917 р. стала «Українець на Зеленому Клині». Видання піднімало питання відродження та збереження рідної культури, об'єднувало місцевих українців з метою побудови незалежної української держави. Редакція «Українця на Зеленому Клині» активно співпрацювала з редакціями часописів в Україні, Америці та Канаді, інформувала читачів про

події в Україні та в інших українських громадах, друкувала Універсали Центральної Ради, дописи про військові з'їзди та їх резолюції, була патріотично налаштована за організаційне оформлення місцевого українства та плідну співпрацю зі схожими товариствами інших національностей. Варто зауважити, що в частині 9 газети «Ранок» від 27.08.1917 р. надрукували інформацію про те, що відбулося зібрання солдатів Барнаульського гарнізону, скликане за ініціативою Барнаульської Української Громади та оприлюднили постанову цього зібрання. Слід зазначити, що редакція газети активно підтримувала і пропагувала ідею створення власних збройних сил, задля чого відстоювала необхідність створення незалежної української держави та української автономії на Далекому Сході. [21].

У травні 1917 р. в м. Благовещенську почав виходити революційно-політичний тижневик Української Ради «Українська справа на Амурі», редактором якого став Яків Ситницький. У книжці Л. К. Куликової, А. Н. Маслової «Дальний Восток в период Великой Октябрьской Социалистической Революции и гражданской войны (1917–1922)» (Хабаровськ, 1968 р.) це видання помилково називають «Українська Амурська справа» [59]. Тижневик оприлюднював документи крайового вчительського з'їзду, що відбувся в Хабаровську, інформував населення про події в Україні та на Далекому Сході, подавав передруки з українських видань [23].

Варто згадати про тижневик «Хвилі України», який виходив у м. Хабаровську від партії соціалістів-революціонерів. Перший номер часопису було оприлюднено у червні 1917 р., редактором та видавцем якого став Г. Кириченко-Могила. Тижневик твердо відстоював права та свободи Далекосхідних українців й припинив своє існування в серпні 1918 р., після арешту та розстрілу Г. Кириченка-Могили козаками отамана Калмикова [24].

У 1919–1920 рр. у м. Владивостоці популярності набула газета національно-демократичного спрямування «Щире слово», яка видавалася від

Далекосхідного Українського Секретаріату. Редактором газети був спочатку І. Гадзаман, а пізніше – А. Онуфрієнко. Часопис активно пропагував ідею створення власної української армії та писав, що представники українського населення на своїх з'їздах неодноразово заявляли, що вони не віддадуть своїх дітей на службу до російської армії, а якщо й виникає потреба мати армію на Далекому Сході, то це повинна бути своя рідна армія – українська. Газета щодня оприлюднювала інформацію про події в Україні та інформувала місцевих українців про діяльність Далекосхідного Українського Секретаріату та Української Далекосхідної Крайової Ради [25].

У 1921–1922 рр. під редакцією Всеволода Іванова в Харбіні почала виходити сторінка «Українське життя» в газеті «Гун-бао». Тижневик виходив кожної суботи китайською та російською мовами. У першому виданні сторінки була стаття про Київ та стаття «Україна та українці», матеріали для якої підготував голова українського Парламентського клубу в Польщі Д. Левицький. Всього встигло вийти 72 такі сторінки, однак коли головним редактором «Гун-бао» став колишній міністр закордонних справ Сибірського уряду, професор М. Головачов їх вихід припинився. Остання сторінка «Українського життя» була випущена під редакцією І. Світа в 1930 р., після чого він перейшов працювати в новостворений щоденник «Deutsche Mandchurische Nachrichten» [22].

До розряду значущих опублікованих *нарративних джерел* можуть бути віднесені записки мандрівників, які залишили спогади про побачене на Далекому Сході, в тому числі і спостереження про становище селян. До таких видань віднесено роботи С. В. Максимова [9], Г. Т. Мурова [11; 12] та інших [13; 15]. Нарративні джерела мають в своєму складі корпус оглядів Приморської області за 1889 – 1900 рр. [10; 14].

Серед *довідкових матеріалів*, використаних у кваліфікаційній роботі, слід виділити енциклопедичний довідник «Зелений Клин (Український Далекий Схід)» (2011) В. Черномаза, який базується на дослідженнях автора про причини переселення українців на Зелений Клин, історію формування та

сучасний стан українського населення Далекого Сходу Росії, історію українського громадського та культурного життя на цій території, описано персоналії тодішніх українських культурних та громадських діячів Зеленого Клину, науковців, які досліджували українське населення Далекого Сходу та відіграли важливу роль у подальшому вивченні питання масового заселення українцями території Зеленого Клину [28].

Джерельна база дослідження включає в себе також і *зображальні матеріали*. В даному дослідженні використовувалися карти XIX–XX ст., плани поселень селян на Зеленому Клині [2; 3].

Окрім опублікованих джерел, існують й *неопубліковані*. У науковому дослідженні було використано матеріали Державного архіву Миколаївської області. А саме лист генерального секретаря ЦК ВКП(б) Й. Сталіна та голови РНК СРСР В. Молотова до ЦК КП(б)У з повідомленням про постанову ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 15 грудня 1932 р. щодо припинення українізації низки районів СРСР (грудень 1932 р.) (фонд 1, опис 20, справа 5282, арк. 4) (див. Додаток А) [1, арк. 4].

Отже, огляд джерел засвідчує наявність достатньо репрезентативної бази, комплексний аналіз якої дозволяє глибоко й усебічно проаналізувати життя українських переселенців на Зелений Клин у 1890-х – 1920-х рр. У процесі дослідження джерел з'ясована їх наукова цінність для дослідження проблеми, ступінь об'єктивності вміщених фактів, відомостей. Відбір джерел провадився відповідно до мети та конкретних завдань дослідження. Кількість і якість винайдених документів дали необхідний обсяг знань про об'єкт і предмет розвідки, що допомогло зробити відповідні висновки і узагальнення. У цілому, джерельна база дослідження характеризується високим ступенем репрезентативності; більш достовірними є документальні джерела, менш вірогідними – наративні, через свою значну суб'єктивність. Вибір методів дослідження зумовлено виявленими джерелами. З огляду на опрацьовані види історичних джерел можна констатувати про самодостатність джерельної бази дослідження.

1.3. Методологія та методи дослідження

На сьогоднішній день вітчизняна історична наука нарощує тенденцію пошуку актуальних підходів, нових концепцій та теорій, у тому числі активно використовуючи західні моделі (цивілізаційної, глобалістської, історико-соціологічної, емпірицистської та ін.) історіографічної практики. Причиною цього явища є насамперед розвиток самої науки, а з іншого боку – необхідність ще раз дослідити прикрашену та сфальсифіковану історію минулого, досить критично оцінити та проаналізувати джерела, розкрити двузначність тем тощо, тобто здійснити дослідження з урахуванням всіх аспектів гносеологічного, феноменологічного, світоглядного факторів [112].

У системі світоглядних принципів, якими керувався автор при написанні дослідження, пріоритетом була прихильність до ідеї закономірного та прогресивного історичного розвитку, що визначило використання певної методологічної бази. Застосування наукових підходів, принципів і методів дозволило викласти досліджуваний матеріал у послідовності і логічно завершених формі та об'єктивно відобразити основні характеристики територій українських поселень на Далекому Сході в 1880-х – 1920-х рр. під назвою «Зелений Клин».

З метою наукового проникнення в сутність явищ і процесів, що вивчаються, варто цілісно підійти до об'єкта вивчення, розглянути його на початку виникнення та у процесі розвитку, тобто застосувати історичний підхід до його вивчення. Такий підхід допомагає дослідити, в яких історичних умовах формувалися українсько-російські відносини та у якому стані вони наразі перебувають саме у хронологічній послідовності з метою виявлення внутрішніх та зовнішніх взаємозв'язків, закономірностей та суперечностей.

Останнім часом широкого застосування в історичній науці набуває цивілізаційний підхід, спрямований на дослідження суспільства у всій багатогранності проявів його життя та існування. В основу всіх історичних

процесів, що відбуваються, він ставить людину, беручи до уваги її норми поведінки, естетичні та етичні погляди.

Нині набув поширення регіональний підхід до вивчення історії, що дав змогу розглянути поставлену проблему в межах півдня Далекого Сходу, який зараз входить до Російської Федерації, та охоплює території Амурської області, Приморського краю і більшу частину Хабаровського краю в історико-культурному контексті з урахуванням його господарської та культурної однорідності.

Методологічною основою роботи стали також комплексний та інтегральний (системний) підходи до дослідження українсько-російських відносин та політики української влади щодо питання переселення свого народу до щойно приєднаних територій півдня Далекого Сходу. Ці підходи вимагають вивчення проблеми на різних рівнях. На першому рівні було визначено політику української влади до питання переселення народу, вплив даного процесу на рівень життя українців; на другому – конкретизовано політику української та російської влади щодо особливостей культурницького та громадсько-політичного життя українського народу у далекосхідських поселеннях.

Методологія дослідження ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності, науковості, системності, комплексності, багатофакторності, діалектики.

Аналіз документів і матеріалів, оцінка подій проводилися на основі таких універсальних методологічних принципів, як принципи історизму і об'єктивності. У межах досліджуваної теми принцип історизму дозволяє вивчити конкретно-історичні обставини, під впливом яких відбувалися події на Зеленому Клині у 1890–1920 рр. Принцип об'єктивності вимагав виявлення факторів та умов, що визначали політику імперської Росії та української влади щодо переселення українців на землі Далекого Сходу в другій половині XIX – на початку XX ст. [100].

Принцип науковості передбачає переважання об'єктивного наукового знання над певними інтересами тих або інших класів, соціальних груп чи окремих дослідників. Тому для дослідження проблеми обрані ті історичні факти, які дозволяють з найбільшою повнотою розкрити державну політику тодішньої влади щодо питання переселенців.

На принципах історизму, об'єктивності та науковості ґрунтуються принципи системності та комплексності. Принцип системності орієнтував на розкриття цілісності об'єкту, а принцип комплексності – на виявлення зовнішніх та внутрішніх взаємозв'язків об'єкта дослідження. Автор прагнув дотримання комплексного підходу у вивченні історичних явищ, що спонукали розпочати масове переселення українців на територію Зеленого Клину в 1890–1922 рр. та відображали ставлення української та російської влади до подій того часу.

Усебічне вивчення життя українських переселенців на Далекий Схід в другій половині XIX – на початку XX ст. стало можливим завдяки використанню загальнонаукових, конкретно-історичних, спеціально-історичних і міждисциплінарних методів дослідження.

Серед загальнонаукових методів було виділено логічний, структурно-системний, стадіально-регіональний, аналіз, синтез, індукцію, дедукцію, метод зіставлення. До конкретно-історичних методів віднесено історико-генетичний та історико-типологічний. До спеціально-історичних – проблемно-хронологічний і синхроністичний. До міждисциплінарних – математично-статистичний метод.

Поетапно відслідкувати взаємозалежність історичних реалій та конкретних відносин між владою та переселенцями на Далекому Сході допоміг логічний метод. Розглянути переселення містян та селян з різних українських губерній на землі Приморщини, Амурщини та Хабаровського краю в другій половині XIX – на початку першої половини XX ст. дозволив структурно-системний метод, який дав можливість розглядати об'єкт з усіма його основними рисами як єдине ціле. Стадіально-регіональний метод дав

зможу розкрити причини, шляхи та наслідки переселення на Зелений Клин в певному часі фрагментарно, обмежуючись конкретною територією.

Метод аналізу допоміг вивчити об'єкт дослідження з різних боків, у результаті чого було здійснено перехід від вивчення цілого до розгляду його частин шляхом абстрагування від зв'язку частин одна з одною. Синтез дав можливість поєднати отримані в результаті аналізу частин об'єктів та їхніх сторін в єдине ціле. Метод індукції привів до певних результатів та висновків через фактичні подання процесів та явищ. Метод дедукції дозволив зробити узагальнення та висновки, засновуючись суто на попередньо наведених доказах. Метод зіставлення за допомогою залучених документальних видань дав можливість перевірити правдивість існуючого матеріалу, узагальнити висновки, які містяться у проаналізованих працях із цієї проблеми.

З метою відображення явища в розвитку, нами застосовано хронологічний метод, який дозволив розглянути явища та події в часовій послідовності, а також, відповідно, у русі та зміні.

Історико-генетичний метод дозволив подати точну історію явища, що вивчається. Його застосування дало можливість охарактеризувати Українську республіку «Зелений Клин» у 1890–1922 рр.

Історико-типологічний метод своєю метою ставить упорядкування об'єктів у певні типи на підставі властивих їм істотних ознак, дає змогу визначити критерії типологізації, пов'язані з основною темою роботи. За допомогою історико-типологічного методу в дослідженні виділено основні аспекти імперського, радянського періодів та сучасності щодо питання переселення українців на територію Далекого Сходу.

Застосування джерелознавчих методів дослідження, таких як методи пошуку, наукової критики і типологічно-видової класифікації джерел, сприяло відтворенню істинних фактів досліджуваного періоду і дозволило врахувати та оптимально використати наукові дослідження радянських, зарубіжних і сучасних істориків з питань переселення українців на Зелений Клин у досліджуваний період.

Зазначені підходи, принципи та методи наукового пізнання дозволяють проаналізувати існуючу літературу з даної проблеми, вивчити джерела, систематизувати та узагальнити отриману інформацію, найбільш адекватно відобразити процеси історичної сутності, що дає можливість уникнути під час дослідження суб'єктивних оцінок, залишитися на об'єктивно-науковій точці зору та забезпечує наукову правдивість результатів дослідження.

Отже, використання сукупності загальнонаукових, конкретно-історичних, спеціально-історичних, джерелознавчих та міждисциплінарних методів пізнання створює придатні умови для досягнення поставленої мети дослідження. Застосовані теоретико-методологічні принципи та використані методи дали змогу провести дослідження неупереджено, системно і комплексно, висвітлити визначені аспекти проблеми у взаємозв'язку з процесами та подіями, що відбувалися на Далекому Сході в досліджуваний період, з урахуванням сучасних тенденцій розвитку історії та політики всього українського суспільства. У цілому, комплексне застосування вказаних методів наукового дослідження дало можливість проаналізувати проблему переселення українців на Зелений Клин в 1890–1922 рр.

РОЗДІЛ 2

ПЕРЕДУМОВИ УТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ «ЗЕЛЕНИЙ КЛИН»

2.1. Початок формування українського населення на Зеленому Клині та основні причини переселення українців

Вивчаючи історію українського народу на Далекому Сході варто розглядати переважно розташування українських поселень на території, загальновідомій як Зелений Клин – це південна частина Далекого сходу, яка на сьогоднішній день входить до складу Російської Федерації.

У перші роки після заселення Далекого Сходу українці називали клином земельну ділянку, а пізніше – наприкінці ХІХ ст., клином почали називати всю територію півдня Далекого Сходу, яка була зайнята переселенцями з України. Також деякі дослідники вважають, що географічні кордони Зеленого Клину нагадують клин [31, с. 775].

На сьогодні широко відомими є назви окремих частин території Зеленого Клину, наприклад, Кубань називають «Малиновим Клином», Поволжя – «Жовтим Клином», а південну частину Північного Казахстану та Західного Сибіру – «Сірим Клином» [95, с. 45].

Переселившись до Уссурійського краю, українці називали Зеленим Клином лише південну територію сучасного Приморського краю, однак з того часу ця назва набула поширення й на західних та північних землях від озера Байкал, заселених українцями [103]. За дослідженнями науковців, слід зазначити, що до «Зеленого Клину» територію Далекого Сходу, яку заселяли українці називали «Закитайщина» [104].

Варто зазначити, що землю українських поселень на півдні Далекого Сходу окрім «Зеленого Клину» часто називають «Нова Україна», «Далекосхідна Україна» або «Зелена Україна». У деяких джерелах

зафіксовано, що ще у 1905 р. південь Уссурійського краю називали «Далекосхідною Україною» [100].

Далекосхідні з'їзди в ході засідання розглядали як варіанти прапорів українців синьо-жовтий прапор із зеленим клином та зелений прапор із зменшеною копією синьо-жовтого прапора в лівому верхньому куті (див. Додаток Б) [102].

Географічний кордон Зеленого Клину на заході співпадає з сучасним російсько-китайським державним кордоном і пролягає вздовж річок Амур та Уссурі. Зелений Клин межує зі східним Сибіром горами Станового хребта, які розташовані на кордоні з Якутією та Амурською областю. Східні береги Зеленого Клину омиваються водами Охотського моря, Татарської протоки, а південні береги – Японського моря [101].

Відповідно до сучасного адміністративно-територіального поділу до складу Зеленого Клину входять Амурська область, Приморський край та майже весь Хабаровський. Тим часом, згідно з поділом на початку ХХ ст., Зелений Клин був збагачений землями Амурської області, загальна площа якої становила 449,5 тис. кв. км, та південною частиною Приморської області, площею 559,5 тис. кв. км. Таким чином, загальна площа Зеленого Клину на той час була трохи більше 1 млн кв. км [108].

Як відомо, перші поселення українців на території Зеленого Клину стали з'являтися на початку другої половини ХІХ ст., однак вони були досить невеликими та склалися частіше за все з вихідців із сусідніх сибірських губерній. Однак, масове переселення українського населення на Далекий Схід почалося від 1 червня 1882 р., після виходу імперського указу, згідно з яким були запроваджені певні заходи задля пришвидшення процесу заселення Південно-Уссурійського краю [104].

Відповідно до цього указу розпочалося переселення українців морським шляхом з Одеси до Владивостока двома пароплавами «Доброфлоту». Таким чином, у квітні 1883 р. пароплавами до Приморського краю Зеленого Клину прибуло півтори тисячі селян-переселенців, вихідців з

Суразького, Чернігівського, Сосницького та Мглинського повітів Чернігівської губернії. На новій території вони заснували села Іванівка, Жарикове, Григорівка, Павлівка, Борисівка, Воздвиженка, Миколаївка, Майхинське, Попова Гора. Узагалі, в 1883–1901 рр. до Південно-Уссурійського краю (на Приморщині) морським шляхом було переселено 55 208 українців, ще 10 965 осіб прибули суходолом, які загалом склали 67,4 % усіх переселенців цього етапу. Основна маса переселенців направлялася до Приморщини, тому Амурська область в той час заселялася з повільною швидкістю. Українці будували свої поселення переважно на землях, які були родючими та призначені для господарства, тобто перш за все було заселено Приханкайську низовину. Пізніше, в середині 90-х рр. XIX ст. розпочалося переселення українського народу на землі лісових та гірських районів північної та центральної частини Південно-Уссурійського краю та Хабаровської округи. Амурська область у 1883–1900 рр. була заселена 18 074 українцями, що складало 35,4 % від усіх переселенців. Таким чином, загалом до Зеленого Клину у 1883–1900 рр. переселилося 64 330 вихідців з українських губерній (53,8 % усіх переселенців) [28, с. 6]. Говорячи про склад переселенців відповідно до місця, з якого вони виїхали, то варто зазначити, що відомий дослідник Далекого Сходу з питань переселення Ф. Ф. Буссе зазначав, що за період з 1883 р. до 1892 р. 75,2 % українських переселенців були вихідцями з Чернігівщини. Пізніше, у 1896–1899 рр. найбільше було переселенців з Київщини, а в 1900–1910 рр. відзначено однакову кількість переселенців з Київщини – близько 25 % і Полтавщини – 25,48 % [39, с. 42].

Унаслідок побудови наприкінці XIX ст. Транссибірської магістралі та Китайсько-Східної залізниці, від 1902 р. припиняється перевезення українського населення на Зелений Клин морським шляхом. З цього року українці почали пересуватися залізницею, що вплинуло на значний ріст кількості переселенців. Слід відзначити, що у 1901–1916 рр. до Зеленого Клину переселилося 185 135 жителів українських губерній (60,5 % усіх

переселенців), у тому числі до Приморської області – 121 639 (61,5 %) від загальної кількості, а до Амурської – 63 496 (58,5 %) [28, с. 7].

Дослідниця із Владивостоку Ю. В. Аргудяєва, користуючись даними, опублікованими відомим російським статистиком А. Меньшиковим, зазначила, що з 22 122 сімей, які переселилися в 1858–1914 рр. до Приморської області, більше 15 тис. сімей були з України, а саме: 40,8 % – з Чернігівської губернії, 26,2 % – з Київської, 22,5 % – з Полтавської, 12,2 % – з Харківської, 5 % – з Волинської, 2 % – з Кам'янець-Подільської та 1,3 % – з Катеринославської [37, с. 19]. Сам А. Меньшиков писав, що кількість українців у Приморській області становила 82 % [10].

Відомий дослідник того часу в своїй праці «Дальневосточная Украина» В. Ілліч-Світич у 1905 р. писав про одне з українських поселень Зеленого Клину в місті Уссурійськ [51]:

«Уссурійськ є великим малоросійським селом. Однією з найстаріших його вулиць є головна – Микольська. З обох боків вулиці простягнулися білі хати-мазанки, в деяких місцях покриті соломною. Наприкінці міста, де сходяться річки Раківка та Супутінка, облаштовано ставок, біля якого красується млин, що нагадує картину, де «старий дід», з однієї пісні, соромить «молоду дівчину» – «і ставок, і млинок, і вишневенький садок», але останній не був присутній. Серед російського населення, не враховуючи козаків, українці настільки переважають, що місцеві жителі називають селян не інакше як «хохлами». Так і є, серед полтавчан, чернігівців, киян, волинян та інших українців, переселенців з великоросійських губерній зовсім мало, вони немов вкраплення в основний український елемент. Базар у звичайний торговий день у місті нагадує якесь місто в Україні; така ж величезна кількість крутоголових волів, які ліниво стоять біля возів, наповнених мішками з борошном, крупами, салом, свинячих туш тощо; український традиційний одяг на людях. Звідусіль чути веселу, бадьору та жваву українську мову, та у жаркий літній день можна подумати, що наразі

перебуваєш десь у Миргороді, Решетилівці або гоголівських Сорочинцях» [60].

Варто звернути увагу, що в 1906–1916 рр. серед переселенців на Далекому Сході, окрім уродженців з України, було виявлено переселенців з російських європейських губерній [38, с. 101].

Радянський дослідник В. М. Кабузан у своїх працях зазначав, що в 1883–1905 рр. на Далекий Схід всього переселилося 172 876 осіб, серед них з українських губерній – 109 510 чол., тобто 63,4 % всіх переселенців. Більше половини було поселено на Приморщині – 77 139 українців, що склало 78,1 % від усієї кількості, а решта 47,8 % – розселилися по Амурській області. Варто зауважити, що серед переселенців до Амурщини найбільше було вихідців з Полтавщини – 64,51 %. В. М. Кабузан пише, що відсоток українського населення у Приморській області до 1903 р. завжди був не нижче 75 % [53, с. 69].

В інших своїх дослідженнях В. Кабузан вказує, що за період з 1850 до 1916 рр. з України на Зелений Клин мігрувало 276 300 осіб, що становить 56,54 % всіх переселенців загалом. При цьому на Амурщині виявлено 49 % українців, на Приморщині – майже 62 %. В основному, серед українських поселенців були жителі Чернігівської губернії – 68 992 особи (25 %), дуже мало з Харківщини – 14 381 (5 %), однакова кількість з Полтавщини та з Київщини – 66 703 та 66 709 відповідно (24 %) [53, с. 70].

Статистика, опублікована В. М. Кабузаном, цілковито збігається з даними інших українських дослідників Далекого Сходу – М. Марунчака, В. Кубійовича, І. Світа, Т. Олесіюка. Перелічені вище науковці вважають дані В. М. Кабузана досить детальними та в своїх роботах повністю спираються на його результати досліджень.

Відомий канадський дослідник М. Марунчак у своїй праці «Українці в СРСР поза кордонами УРСР» подає трохи інші цифри, оскільки в процесі свого дослідження він враховував не лише переселенців з українських земель, а й українців – вихідців з Росії, тобто кубанці, кавказці, сибіряни

тощо. Відповідно, результати перерахунку показали, що до 1914 р. на Далекому Сході проживало близько 300 тис. українців-мігрантів як з українських земель, так і з російських [67].

Українські переселенці розселялися відповідно до кліматичних та територіальних умов, які були подібні до місця їхнього попереднього проживання. Тобто, поселенці намагалися розселюватися таким чином, щоб ландшафт нагадував Україну, а землі були родючими та безлісими. Саме тому українці в основному селилися в Південно-Уссурійському краї, в Приханкайській долині, яка була максимально прийнятною для рослинництва та землеробства. Тут осіли майже 90 % всього міграційного населення Далекого Сходу. Дослідник О. А. Меньшиков зазначав, що в 1910–1912 рр. в родючій Приханкайській долині було поселено 91,1 % українського населення, на околицях річок Даубіхе та Улахе проживало 64,9 % українців, а на території, яка пролягає від Микольська-Уссурійського аж до Владивостоку свої поселення побудували 58,2 % українських мігрантів, в районі морського узбережжя оселилося 79,1 % переселенців. Можна стверджувати, що в загальній кількості на території Південно-Уссурійського краю українці становили 87 % [69].

На початку ХХ ст. українці стали активно заселяти лісові території на півночі Приханкайської долини – їх налічувалося близько 75 %. У цей час в Північно-Уссурійському краї українське населення становило не більше 30 %, яке почало засновувати власні села, даючи їм назви, а саме: Володимирівка (1891), Катеринославське (1895), Березівка (1896), Отрадне (1900). Слід зазначити, що на південь від Хабаровська упродовж ріки Уссурі території між залізницею та горами займали переважно українські переселенці. А в самому Хабаровську та в його околицях переважав змішаний склад населення, тобто тут проживали українці, росіяни та білоруси [73, с. 17].

В Амурській області українці заселялися дуже щільно й займали переважно хліборобні території – Зейсько-Буреїнську рівнину. Амурська

область складається з семи повітів – Більський, Завитинський, Іванівський, Вознесенський, Красноярівський, Піщано-Озерський та Томський, кожен з яких був так чи інакше заселений українськими переселенцями. За даними дослідників, їх тут проживало більше ніж 500 сімей [68].

Згідно з дослідженнями Л. Л. Рибаківського у 1917 р. в Амурській області проживало 337 тис. чол., а населення Приморщини становило 540 тис. чол. Тобто, загалом на Зеленому Клині проживало майже 880 тис. осіб [86]. У 1918 р. українські організації проявили ініціативу та провели перепис населення Зеленого Клину, відповідно до якого серед всіх жителів українці займали майже половину – 437 тис. чол. [87].

Амурське та уссурійське козацтво також мало переважно український етнічний склад. До нього входили козаки українського походження з Кубані, Дону, які були примусово переселені на Далекий Схід, а також українські козаки з Лівобережної України. Також, серед залізничників, які проживали на залізничних станціях дуже часто зустрічалися українці [28, с. 8].

Вивчаючи причини переселення українського населення з батьківщини на чужі землі, науковці та дослідники часто звертають увагу на відсутність будь-яких засобів для існування на рідній землі, що пов'язано з недостатньою кількістю вільної землі для робочої сили, унаслідок перенаселення територій української губернії. На півдні Російської імперії в 1870–1900 рр. кількість селянських родин збільшилося на 57,8 %. Таким чином, земельна ділянка на кожну особу чоловічої статі, що проживала на цій території зменшилася з 3,5 до 2,6 дес. Однак, варто зауважити, що в Україні розмір ділянки був дуже малим: у Київській – 1,3, Подільській – 1,5, Полтавській – 1,6, Чернігівській і Волинській – 2,1, Харківській – 2,2 дес. За даними Й. Ямзіна, в Україні в цей період майже 7 % селянських сімей залишилися взагалі без земельного наділу, а 70 % населення не мали продовольчих товарів [111]. Отже, у зв'язку із ситуацією, яка склалася на території України, велика кількість селян не знайшли іншого виходу, окрім

міграції та пошуку кращих умов до існування, в тому числі переселення на Далекий Схід.

Таким чином, переселяючись на нові землі, українці залишали свої. Такою ситуацією в країні вирішив скористатись царський уряд та почав освоювати покинуті землі, збільшувати розмір земельного наділу на особу та шукати зайнятість для робочих рук, яких було вдосталь. Водночас, царський уряд не забував про російське населення в Україні та намагався постійно підтримувати та зміцнювати патріотичність свого народу як представникам російської державної політики на терені України [95].

Згідно з дослідженнями науковців можна стверджувати, що однією з основних причин переселення українців на Далекий Схід було підвищення рівня національної свідомості українців. Російський уряд остерігався того, що український народ може почати боротьбу за незалежність України, повстати проти царської влади та втратити контроль Росії. Саме тому, царський уряд розпочав переселення збіднілого та голодного українського населення на чужі землі, якомога далі від батьківщини, щоб вони якнайшвидше русифікувалися та втратили себе як українці. Натомість, на землі України, які звільнилися внаслідок переселення українського населення, Російська імперія почала заселяти своїх жителів, з метою русифікації українського народу на власній території [105, с. 107].

З метою прискорення процесу переселення українцям виділяли великі земельні наділи, порівняно з тими, що вони мали в Україні, а також російська влада активно популяризувала Далекий Схід та всі багатства його родючої землі [83].

Науковець М. Андрусак у своїй роботі «Державні змагання українців на Далекому Сході (1917–1920 рр.)» зазначав, що на процес переселення українського народу на Зелений Клин дуже вплинула політична нестабільність українців, унаслідок підвищення рівня національної свідомості українців та писав, що «малороси наразі не лише не спроможні

служити національним російським інтересам, а й потребують захисту від польського впливу на російський уряд» [35, с. 5].

Дослідниця Ю. Аргудяєва писала, що російська влада активно переселяла свій народ на українські землі, які звільнилися внаслідок переселення українців на Зелений Клин та додавала, що росіяни зможуть внести в український край російський дух та вплинуть на підвищення в українців любові до Росії [37, с. 19]. Таким чином, російська влада прагнула асимілювати українських переселенців, змусити їх втратити свою національну самобітність, забути про батьківщину та стати вірними слугами імперського уряду [50].

Варто приділити увагу дослідженням далекосхідного вченого 1920-х рр. А. П. Георгієвського, який зазначав, що існує три основних причини переселення селян на Далекий Схід, а саме: нестача землі для населення та відповідно наявність зайвої робочої сили, стереотипні уявлення про кращі умови життя та багатство Зеленого Клину, а також вільги, які надавалися переселенцям у вигляді великої земельної ділянки [43, с. 17].

Вивчаючи специфіку розселення українців на Зеленому Клині, дослідник Далекого Сходу В. К. Арсен'єв відмітив, що українці заселяли території зі сходу на захід, натомість росіяни заселяли Східний Сибір навпаки, починаючи із Заходу. Таким чином, перші поселення українців стали з'являтися в Південно-Уссурійському краї, а з появою залізниці українських мігрантів стало значно більше. Слід зазначити, що українці селилися здебільшого на шляху своєї міграції – біля залізниць та моря. Саме тому, далі від Хабаровська до Миколаєвська, українські поселення зустрічалися вкрай рідко окремими сім'ями, а на Східно-Камчатських та Чукотсько-Анадирських землях українців взагалі не було. Переважну більшість поселення українців можна було виявити на Приморщині і Південно-Уссурійському краї, що славиться своїм багатством та родючістю земель [36, с. 15].

Один із далекосхідних дослідників А. П. Георгієвський писав, що українці займаються переважно землеробством, тому майже не заселяють промислові райони. Таким чином, відповідно до перепису населення у 1923 р., з 221 652 українців, які проживали на території Приморської області, саме в селах оселилися 216 675 чол., тобто майже 97 % українців віддали перевагу селам, а не місту [43, с. 22]. Натомість, серед російського населення тенденція життя в селах була негативною. Варто зауважити, що серед співвідношення селянства серед українців та росіян, кожен третій російський мешканець Приморщини жив на селі [58, с. 37].

Отже, можна підсумувати, що на Зеленому Клині частіше за все розвивалися українське село та російське місто, тому варто приділити увагу більш детальному вивченню питання співіснування селян та городян на Далекому Сході.

Характерною ознакою українців на Зеленому Клину була щільність розташування поселень. Науковці та історики, які займалися вивченням питання переселення українців на Зелений Клин, зазначають, що українці заселяли Далекий Схід, незважаючи на своє етнічне походження чи територіальну приналежність в Україні. Вони організовували свої поселення здебільшого групами, незважаючи навіть на економічні аспекти такого розташування. Дуже часто траплялися випадки, коли українці відмовлялися заселитися на вигідну для них земельну ділянку у зв'язку з тим, що тут вже проживали інші національності, та відправлялися у гіршу місцевість, бо там проживали земляки. Із цього випливає, що сільська місцевість на Приморщині було дуже щільно заселена українцями, а зустріти росіянина на цих землях було практично неможливо. Саме тому на цій території були поширені здебільшого однонаціональні шлюби та сім'ї [63, с. 20].

Українське сільське населення було дуже консервативним, про що свідчить збереження культурної неповторності українських переселенців на Далекому Сході. Українці здебільшого селилися в сільських районах, що допомогало їм, у силу своєї консервативності, найбільше зберегти

традиційну культуру, а щільність розташування сільських поселень лише сприяла збереженню традицій українського народу на Зеленому Клині [64, с. 7].

Любов українців до власних традицій, прагнення їх зберегти, говорять про закономірність процесу адаптації переселенців до нових умов життя та місцевості. Зазвичай, кожна культура, яка опиняється в новому середовищі, прагне створити такі умови життя, які б відповідали їх традиційним стереотипам. Такою культурою були й українці, які наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. заселяли територію Зеленого Клину. По-перше, любов до традицій проявилася в українців ще під час обрання місця для створення поселень – клімат та ландшафт максимально нагадували Україну. Таким чином, українці заселилися до Південно-Уссурійського краю на межі з Китаєм, де територія була повністю без лісової місцевості та підходила для ведення землеробства. Схожа місцевість для поселень українців була також і в Амурській області – це Зейсько-Буреїнська рівнина [74, с. 5].

Науковець В. Арсен'єв також писав про вірність українського народу своїм традиціям та культурі. У своїй праці «Быт и характер народностей Дальневосточного края», написаній спільно з Є. М. Тітовим, автор зазначав, що українці є вихідцями із степової зони з переважно теплим кліматом, які після прибуття на Зелений Клин почали шукати подібні землі для розташування своїх поселень. Це й допомогло їм заселитися на вільній від лісу території в Південно-Уссурійському краї й межувати з Китаєм. Дослідники відзначають, що основними видами заняття у господарстві українців збереглися городництво, землеробство та садівництво. При чому українці були кращими землеробами порівняно з росіянами [36, с. 15].

Як було зазначено вище, українці на нових землях прагнули повністю відтворити ті умови життя, які б нагадували їм Україну. Таким чином, наприкінці ХІХ ст. степова місцевість Південно-Уссурійського краю за характером будівель, типом місцевості та оформленням ділянок повністю нагадувала Україну [38, с. 103].

Український народ цілковито дотримувався традицій як в матеріальній сфері, так і в духовній, про що свідчать назви сіл, в яких проживали українці на Зеленому Клині: Чернігівка, Полтавка, Київка, Чугуївка, Зіньківка, Ромни, Тараща, Звенигородка, Васильківка, Прилуки, Хорол, Кролевець, Ніжино, Пирятино, Богуславка, Біла Церква, Харківка, Рокитне, Попельня, Тавричанка, Хмельницьке і навіть Хрещатик [47, с. 54].

Слід привернути увагу на свідчення одного з великих дослідників питання переселення населення, що вивчав Далекий Схід – Ф. Ф. Буссе. Він зазначав, що українці значно домінують, оскільки український говір чутно серед народу, типи будівель та переважання волів як великої робочої худоби для потреб господарства, постійне повторювання прізвиськ «кацап» та «хохол», якими звертаються один до одного сусіди, свідчили про переважання української культури в цих місцях. Також у своїх записках Ф. Ф. Буссе писав, що провів опитування серед населення майже усіх сіл, тому його дослідження є підтвердженням [39, с. 43; 40, с. 67].

Вище зазначено, що землеробство, городництво та садівництво відігравало значну роль у виборі українцями місця розташування поселень на Далекому Сході, з метою збереження традиційних видів господарської діяльності. Саме з таких причин українці зайняли найбільш придатні до обробки землі, подалі від лісу.

Варто зазначити, що українці поширили на Зеленому Клині свої традиційні способи ведення господарства та власний господарський уклад. Традиції у веденні господарства проявилися, перш за все, у вирощуванні культур та використанні великої робочої худоби для потреб господарства. Наприклад, коли росіяни за своїми традиціями сіяли жито, то українці в цей час – пшеницю. Також традиційним маркером сільського господарства для українців було розведення волів як робочої сили та свиней для постачання сала на місцеві базари [105, с. 106].

Значну роль у проявах етнографічних характеристик українців відіграли елементи духовної культури, тобто типи побудов поселення, мазані

хати, садки, квітники та огороди біля хати, внутрішнє облаштування будинку, одяг, інвентар, розмовна мова, життєвий уклад, господарське майно, побут – все нагадувало українські традиції та культуру [104].

Матеріальні традиції українців проявлялися через побудову та зовнішній вигляд їх житла. Насамперед, слід зазначити, що українці не використовували ліс з метою будівництва, вони будували традиційні хати-мазанки з глини з долівкою із землі та солом'яним дахом, або будували хати з геть тонкого дерева. Пізніше, в результаті все ж таки різниці у кліматичних умовах та господарських вимог, деякі традиції в побуті українців час від часу починають замінюватися на інші, пристосовуючись до нових умов життя [105, с. 107].

Ф. Ф. Буссе наприкінці XIX ст. писав, що згодом українці, які раніше називали себе степовиками, почали замінювати будівництво мазанок на спорудження оселі з дерева, однак зовнішньо будинки все ще були обмазані глиною, побілені крейдою та покриті свіжою соломою – така традиція збереглася аж до 70-х рр. XX ст. [40, с. 70]. Слід зауважити, що саме такий тип будинку був найпоширенішим серед українських переселенців на Зеленому Клині. Поступово змінюється й традиційний одяг, він стає більш зручним та виготовляється із сибірських фабричних матеріалів [36, с. 16].

Значну роль в етнічній ідентичності українців займала й духовна культура. Із покоління в покоління українці передавали фольклорний комплекс, тому відповідно до українських традицій збереглося досить багато народних звичаїв, казок, пісень, творів та інших зразків усної народної творчості [28, с. 12]

Таким чином, український народ, який складав більшу частину переселенців на півдні Далекого Сходу в другій половині XIX – на початку XX ст., відіграв значну роль у заселенні та опануванні цього регіону. Зберігаючи свою етнічну ідентичність та національну самобутність вони назавжди увійшли в історію Зеленого Клину.

2.2. Періодизація суспільно-культурного розвитку українців на Далекому Сході наприкінці XIX – на початку XX ст.

Спираючись на матеріали великих дослідників Далекého Сходу, варто виділити окремі періоди життя українців та розвитку їх культури на терені Зеленого Клину:

- 1) від середини 1850-х рр. (поява перших поодиноких поселень на півдні Далекého Сходу) до перших років XX ст.;
- 2) від 1905 р. до початку Першої Світової війни;
- 3) період українського далекосхідного руху за незалежність від кінця Першої Світової війни до ліквідації Далекосхідної республіки у 1922 р.;
- 4) від подавлення українського руху на Зеленому Клині у 1922 р. до сучасності [91, с. 17].

Згідно з дослідженнями канадського науковця М. Марунчака, можна виділити наступні етапи у розвитку української культури та суспільного життя на Далекому Сході: період імперського уряду, період активного волевиявлення українців та період масової русифікації українського народу [67].

Таким чином, можна стверджувати, що періодизація українського суспільно-культурного життя, наведена в різноманітних джерелах та дослідженнях науковців, майже повністю ідентична.

Слід приділити увагу тому факту, що, незважаючи на велику долю українського населення на Далекому Сході, українська мова тут майже не існувала, її існування притіснялося особливо у великих містах. Варто зазначити, що посади у владних державних структурах, освітніх закладах переважно займали росіяни, тому тут поширювалась лише російська мова, а українська в цей час вважалась мовою «бідних селян». Українці, які переїжджали жити з села до міста, намагалися адаптуватися до місцевого населення й починали розмовляти російською мовою, адже за використання української їх цькували. Дуже часто, щоб не виділятися серед російського

населення, українцям навіть доводилося інтерпретувати власні прізвища на російський лад [60].

Дослідник того часу В. Ілліч-Світич у своїй роботі «Дальневосточная Україна» писав, що на Далекому Сході українці почали відкривати нові торгові точки, однак власники свого українського походження, рідної мови, приховували власну національність, тому змінювали власні прізвища, додаючи російські закінчення (наприклад, замість Павлюк, тепер був Павлюков, замість Білоконь – Білоконєв та ін.) [51, с. 32].

Науковець Іван Світ у своїх працях зазначав, що українське суспільне життя майже не мало своєї національної інтелігенції. До Далекого Сходу переселялися здебільшого вихідці із сіл, вони були неосвічені, а ті, хто все ж таки були залучені до роботи на високих посадах в російських установах – втрачали рідну мову та дуже швидко русифікувалися [91].

Важливу роль у духовному розвитку українців на початку ХХ ст. на Далекому Сході відіграла релігійність та достатньо низький рівень писемності, який охоплював більше 90 % переселених українців на Зелений Клин. Відповідно до перепису населення, здійсненого у 1897 р., рівень писемності українського народу у Приморській області сягав 27 % серед чоловіків та 3 % серед жінок, натомість, у росіян цей показник був 47 % та 19 % у чоловіків та жінок відповідно. Також варто зазначити, що відсутність україномовних шкіл на території Зеленого Клину значно вплинула на такий показник рівня писемності серед українських переселенців. Здебільшого українці або взагалі не вчилися у школах на той час, або навчалися в російськомовних навчальних закладах. Тому, за переписом населення у 1926 р., кількість писемного українського народу на Зеленому Клині зросла до 42 %, однак майже весь відсоток був російськомовний [28, с. 12].

Однак, варто зауважити, що українська мова не зникла зовсім в середовищі українських переселенців – українці традиційно користувалися українською мовою в домашньому спілкуванні з родиною, для ведення побуту та господарства на селі. Російською мовою на Зеленому Клині

користувалися здебільшого в торгових та офіційних відносинах, у контакті з зовнішнім світом та на високих владних посадах. Тобто політика русифікації українського народу не знищила повністю українську культуру та традиції у спілкуванні. Що стосується вікового аспекту, то старші люди говорили переважно українською мовою, однак також використовували іноді російськомовні слова, особливо в питаннях господарства. Люди середнього віку та молодь здебільшого говорили на «ламаній» мові: на російській з додаванням українських слів, або на українській вперемішку з російськими словами, при цьому псуючи конструкцію речень та словосполучень. Люди, які народилися вже на території Зеленого Клину, майже повністю росли російськомовними, адже російські школи, контакти із односельчанами-росіянами значно вплинули на поширення русифікації серед молодого покоління. Таким чином, за переписом населення в 1926 р., читали та писали українською мовою лише 2 % українських переселенців на Зелений Клин (6691 осіб) [28, с. 13].

Слід зазначити, що в результаті цензурних умов, які були введені Емським указом від 1876 р., на Зеленому Клині заборонялася українська мова, а тому була відсутня й україномовна преса [90, с. 152].

Таким чином, українське національне життя могло проявлятися лише на сцені театру, оскільки в театральній мові могло звучати українське слово, а найбільш популярними серед любителів-театралів були саме драматичні твори українських письменників [94, с. 11].

Перший україномовний виступ на сцені театру на Далекому Сході було зафіксовано в 1897 р. з приїздом на Зелений Клин невеликої театральної групи Перовського. Згодом сюди почали приїжджати й інші театральні групи (наприклад, група під керівництвом Костянтина Мирославського), які почали набирати до себе місцевих аматорів. Тому, театральні гуртки, поповнюючись місцевими любителями-театралами, збільшувались та розпадалися на маленькі гуртки-спілки, які, об'єднуючись

з місцевим населенням, мали вплив на громаду та просували українську культуру [88, с. 12].

Артисти театру та рідне слово, яке звучало з їх вуст, нагадували українцям про покинуту батьківщину. Українські вистави піднімали національну свідомість українського народу та користувалися великим попитом. Україномовні вистави в театрах поширювалися надзвичайно швидко по всіх містах Далекého Сходу: починаючи з великих міст, таких як Владивосток, Хабаровськ, закінчуючи найменшими містечками на околицях Зеленого Клину [47, с. 60].

У цей час на Владивостоці українці активно розвивали театральні та культурно-освітні гуртки під керівництвом офіцера Подема, саме серед моряків. Українська література, яка на той час на Далекому Сході була рідким явищем, найбільше поширювалася також у моряцькому середовищі [87].

Згодом, в перших роках ХХ століття, української літератури, а саме книг, тижневиків, часописів, газет та інших періодичних видань, стає більше, піднімається рівень зацікавленості серед населення громадським та культурним життям. Варто зауважити, що у 1907 р. на Зеленому Клині, а саме в Харбіні було започатковано перший український гурток під назвою «Український клуб» [94].

Масового поширення українського національного культурно-громадського життя дочекалися на початку ХХ ст., відразу після туру на Далекому Сході перших українських театральних груп під керівництвом Костянтина Мирославського, Ігоря Арнольдова. Із цього часу на Зеленому Клині почали з'являтися перші аматорські гуртки [28, с. 15].

У 1907–1908 рр. була утворена владивостоцька Перша українська національна організація «Студентська українська громада». Під керівництвом І. Воблого вона діяла при Східному інституті та займалася агітацією серед українського населення, випускала книги та газети, активно

ставила вистави у театрах. Згодом, у 1909 р., Міністерство народної освіти заборонило працювати цій громаді [32, с. 768].

Слід зазначити, що починаючи з 1909 р. й кожного наступного року аж до сьогодні, в день смерті українського поета Тараса Григоровича Шевченка відзначаються Шевченківські свята, у зв'язку з чим до святкування залучаються театри та актори. Значного поширення серед українців на Владивостоці та любові у публіки здобула опера Миколи Аркаса «Катерина», вона отримала великий успіх та користувалася популярністю серед любителів вистав. Варто зауважити, що на Владивостоці в той час серед керівників театрів виділялися Юрій Глушко-Мова, А. Печінко та ін. [87].

Згодом, з 1910 року, починають засновуватися на Зеленому Клині «Просвіти». Перша така «Просвіта» з'явилася в Микольськ-Уссурійську. 9 лютого 1910 р. засновувачі «Просвіти» – Петро Хоменко, Сергій Ніжинецький, Йосип Переверзєв-Розсуда, Захарій Шевченко та Іван Кривоніс надіслали до керівництва Приморщини офіційне прохання допомогти їм затвердити статут свого товариства [36, с. 16].

Згідно із запропонованим проектом статуту, «Просвіта» мала за мету розвивати українську культуру, інформувати український народ про нові події виключно на рідній українській мові та діяти лише в межах кордону Уссурійського краю. Для досягнення своїх цілей, товариство мало здійснити такі завдання:

а) запровадити видавництво книг, часописів, тижневиків, газет та інших періодичних видань українською мовою;

б) організувати власні бібліотеки, читальні зали, музеї, лавки з продажу книг та інше;

в) читати лекції на публіку, проводити освітні курси, вистави, літературні та музичні вечори, концерти виключно українською мовою;

г) видавати стипендії, створювати школи, притулки, дитячі садки та інше;

д) заснувати різноманітні конкурси та премії за кращі літературні та мистецькі твори [43, с. 41].

Отже, розглянувши подане прохання, губернатор Приморської області 23 лютого 1910 р. видав указ, згідно з яким товариству «Просвіта» було відмовлено в затвердженні власного статуту, тому що розглянувши проект, можна дійти висновку, що мета товариства полягає виключно в об'єднанні українців на терені Зеленого Клину, що могло призвести до підняття національного та бойового духу українського народу, загрожуючи при цьому громадському спокою на Далекому Сході [43, с. 45].

Таким чином, отримавши відмову в офіційній реєстрації свого товариства, «Просвіта» певний час існувала нелегально. Слід зазначити, що на Зеленому Клині в кожній області не дозволялося затвердження статутів своїх товариств та організацій, однак у 1911 р. у Благовещенську вперше свою роботу зареєстрував Український клуб, при цьому офіційно затвердивши власний статут [87].

Починаючи з 1912 року, з прибуттям до Владивостоку Я. Водяного та І. Мостіпана почало активно діяти українське життя при Народному Домі імені О. С. Пушкіна та запрацювали видавництва. Українці мали змогу користуватися 400 примірниками різноманітних газет, часописів, тижневиків, які виходили українською мовою, та регулярно відвідувати театральні вистави. Для покращення роботи видавництв, що займалися друком українських книжок та газет, було організовано окремий склад для літератури, керівником якого став Іван Ткалич [91].

Варто звернути увагу на архівні документи, що свідчать про активну українську діяльність у Владивостоці при Народному Домі. Таким чином, один із начальників охоронного відділу 13 травня 1913 р. у своєму рапорті до військового губернатора писав, що в його відділ прийшли таємні дані про те, що в Народному Домі почав діяти український гурток, який офіційно не зареєстрований, та навіть має свою печатку. Автор рапорту зазначав, що даний гурток складається з членів, секретаря та голови, який обирається

щоразу на засіданнях гуртка, що регулярно проходять в Народному Домі, при цьому кожен з членів гуртка заздалегідь отримує особисте запрошення, написане українською мовою та затверджене печаткою. Автор пише, що на його думку, головною метою гуртка є повне об'єднання українців між собою та налагодження взаємовідносин зі схожими організаціями по всьому світу; можливість вивчати літературу виключно на українській мові та спілкуватися між собою також на цій «малоросійській» мові. Також, автором рапорту було відмічено, що кошти гуртка складаються з добровільних внесків членів, певного відсотка з отриманих коштів за вистави, проведені в Народному Домі чи в Пушкінському театрі. На ці кошти гурток забезпечується українською літературою, що видається в Росії, за кордоном та газетою «Рада», яку поставляє на Далекий Схід в книжкові магазини сам Іван Ткалич. Автор зазначає, що секретарем гуртка є Антонюк, а членами – Лемишко, Федоров, Яценко, Печенкин, Іващенко, Ткалич, Костяєв, Глушко, Мостіпан та інші особи, які поки не встановлені [53, с. 70]

Ще одним документом, який свідчив про активність української діяльності був рапорт поліцмейстера із Владивостоку від 13 липня 1913 р., в якому зазначалося, що до числа українських діячів та активістів належать: Михайло Небрат, Микола Сірошенко, Геннадій Хворостин, Пилип Яценко, Станіслав Янковський, Ніна Монакіна, Софія Орловська, Єлизавета Подоїлова та Секлетія Яковицька. У своєму рапорті автор писав, що перераховані вище особи своєю метою вважали влаштування вистав в Народному Домі заради вигоди для Товариства народних читань. Далі в рапорті повідомлялося, що зв'язків з будь-якими українськими організаціями в Росії чи за кордоном з метою об'єднання українського народу на Далекому Сході не було виявлено [53, с. 71].

У наступному рапорті одного із жандармів зазначено, що один із членів гуртка, при Народному Домі, а саме вихідець із Чернігівської губернії Іван Мостіпан на своїй квартирі у Владивостоці 21 листопада 1913 р. організував збори всіх членів українського гуртка, в яких прийняло участь

12 осіб, у тому числі такі відомі особи, як Глушко, Лемішко, Савчик, Казнадзей, Іващенко, Печенкін тощо. Як зазначається автором рапорту, на зборах було розглянуто питання про організацію Шевченківського вечора, присвяченого пам'яті поета в Народному Домі імені О. С. Пушкіна або в театрі «Золотий Ріг». Після того, як дане питання було вирішене, голова зібрання І. Мостіпан висловив свої бачення щодо діяльності гуртка, а саме про послаблення його діяльності та відсутності позитивних наслідків. На думку Мостіпана, український гурток більше часу приділяв проведенню та організації вистав, у той час як основною його метою було вивчати українську культуру, розвивати українські традиції та національну самосвідомість. По закінченні свого виступу, Іван Мостіпан заявив, що головною метою, до якої повинен прагнути весь український народ та всі організації й товариства – є незалежність України, тому автор цих слів закликав своїх одногуртківців інтенсивніше працювати, розвивати український гурток та докласти зусиль заради створення українського клубу [67].

У цей час на Зеленому Клині почали з'являтися таємні українські політичні гуртки та організації. Як зазначає дослідник М. Марунчак у своїх працях, такі гуртки починали виникати у Владивостоці, Микольську та Імані, керівниками та активними діячами яких були Дмитро Боровик та Михайло Кобилянський [67].

В останні роки Першої світової війни, у 1916 р. активна українська громадськість спробувала створити організацію, яка називалася «Владивостоцьке благодійне зібрання». Таким чином, до уряду було відправлено прохання, в якому йшла мова про те, що на час Світової війни батьківщина потребує допомоги від кожного свого громадянина, а тому необхідно організувати збір благодійних внесків. У листі говорилося, що головним чинником для вдалого збору коштів є організація різноманітних вечорів, заходів, зібрань, на які б сходилися максимальна кількість жителів. Тому метою Українського благодійного зібрання була саме організація

подібних заходів для збору пожертвування. У даному проханні були підписи найактивніших селян українських губерній: Харківської – Ф. Васильєв; Київської – Х. Стецюк, Д. Хлобоцин; Полтавської – М. Голиков, В. Потсенко, П. Ракицька, М. Савенко, Б. Новоолійник [69].

Слід зазначити, що влада Приморської області відмовила в затвердженні статуту української організації «Владивостоцьке благодійне зібрання». Підставою для відмови було те, що даний статут не відповідав поставленій організацією меті. Діячі організації заявляли, що дане зібрання є благодійним, однак у статуті говорилося, що Українське благодійне зібрання є звичайним громадським зібранням по типу клубу, що суперечить тексту, викладеному у заявленому проханні [67].

Від початку Першої світової війни у всьому світі було запроваджено суворі адміністративні заходи, тому українські громади та суспільне життя в цілому почали зменшувати свою активність на Зеленому Клині. Проте, на території Китайсько-Східної залізниці у Маньчжурії життя та діяльність українських громад не зупинилися, тому деякі театральні гуртки та Харбінський український клуб продовжували активно працювати [80, с. 55].

Таким чином, весь український народ Далекого Сходу перебував у тривожному стані, а активне культурне та громадське життя переселенців тимчасово стало зупинятися. Однак, у 1917 р. відбулася революція, яка дала поклик українцям згуртуватися та розпочати вільно проявляти свою національну самобутність та культурний розвиток.

РОЗДІЛ 3

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНЦІВ НА ДАЛЕКОМУ СХОДІ ТА НАСЛІДКИ МАСОВОГО ПЕРЕСЕЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ НА ЗЕЛЕНИЙ КЛИН В 1890–1922 рр.

3.1. Український рух на Зеленому Клині та боротьба за незалежність

Дослідник далекосхідного краю Іван Світ приділяв значну увагу територіям Зеленого Клину, на яких влаштовували свої поселення українські переселенці. Він писав, що скрізь на Далекому Сході, де жили українці, незважаючи на їх чисельність, почали масово організовуватися українські національні організації, так звані громади, для яких події 1917 року стали національним поштовхом до змін [87].

У цей час на Далекому Сході починають створюватися українські гуртки «Громади». Перші з них налічувалися у великих містах, таких як Хабаровськ, Владивосток, Харбін, Благовещенськ, Імань, Микольськ-Уссурійськ та інших. Варто зазначити, що громади створювалися і в малих містах та селах, однак про них майже ніхто не чув. Натомість громади у великих містах набували широкої популярності серед українців, вони не мали конкретної мети та завдань, однак були налаштовані патріотично [101].

Зміни, які відбувалися на Далекому Сході, вплинули на перехід від звичайних громад, просвіт, незначних організацій до створення великих видавництв, українських шкіл, національної преси та нарешті до серцевини українського народу – Крайової ради та Крайового секретаріату [67].

Насамперед, українці почали активно організовувати політичні утворення у Владивостоці. Саме тут на початку 1917 р. утворилася перша «Громада», до якої входило півтори тисячі українців, серед яких було багато військового населення. Почали утворюватися перші українські політичні партії. Одними з таких стали есери та об'єднання соціал-демократичного спрямування [80, с. 56].

Незабаром, на Далекому Сході почали виходити перші офіційні українські газети. Однією з таких стала газета «Українець», що почала випускатися з квітня 1917 р. під редакцією Дмитра Боровика [80, с. 58].

Початок масових утворень українських громадських осередків у різних місцях Зеленого Клину спонукало в червні 1917 р. організувати Перший Загальноукраїнський з'їзд всіх активних діячів та громадян Далекого Сходу. Відповідальним за зібрання виступав О. Ступак, який на той час був керівником Вчительської спілки на Далекому Сході [99]. Даний з'їзд, в якому прийняли участь 53 члени різних громадських та військових формувань (гуртків, громад, кооперативів, спілок та інші), поклав початок активній українській діяльності на Зеленому Клині. Також, окрім представників певних організацій в червневому зібранні взяли участь майже сто українців, які мали право приймати участь у голосуванні [100].

Варто додати, що результати Першого Загальноукраїнського з'їзду були позитивними. По-перше, всіма присутніми було обрано голову з'їзду – А. Романюка та його заступника – О. Ступака. По-друге, як наслідок зібрання було утворено чотири комісії: комісію з національних та організаційних питань, шкільну й фондову комісії [99].

Слід зазначити, що комісія з вирішення національних питань ставила собі за мету почати відкриття «Просвіт» в різних містах та селах, запровадити читання лекцій, звітів на українську тематику для своїх громадян, створити українські школи, бібліотеки та читальні зали, активно розвивати українську літературу задля підвищення української національної свідомості, та побороти русифікацію рідного народу з боку царського уряду. Таким чином, комісія вирішила просити центральний уряд в місті Петрограді національної територіальної незалежності для Зеленого Клину та створити Міністерство українських справ, яке б діяло поряд з російським урядом [107].

Комісія зі шкільного питання прийняла рішення створити в Микольськ-Уссурійському у вересні 1917 р. курси підготовки вчителів для

українських шкіл, а також вимагала, щоб Далекосхідний семінарій для педагогів та вчительські курси були виключно українською мовою. При цьому організаційна комісія взялася за справу серйозно. Вона прийняла низку важливих рішень:

- по-перше, створення власного українського війська, яке буде захищати своїх громадян від посягань ворогів, тому обов'язково має бути організованим на території українських поселень на Далекому Сході;

- по-друге, активна агітація та поширення українських книг, газет, часописів, та української літератури вцілому;

- по-третє, необхідність найскоріше удосконалити та утвердити статут Української Ради Далекого Сходу, як осередку політичної, громадської та адміністративної діяльності українців-переселенців;

- по-четверте, за результатами Першого Загальноукраїнського з'їзду було створено Далекосхідний Тимчасовий Виконавчий Комітет (ДТВК), до складу якого увійшли П. Василенко, І. Ігнатенко, М. Прокопець, О. Попович, О. Ступак. Цей комітет мав забезпечити організацію Другого з'їзду найближчим часом [110, с. 69].

Члени з'їзду активно виступали проти діяльності Крайової ради у Владивостоці, адже вона перешкоджала створенню власного українського війська та наполегливо відправляла телеграми до Української центральної Ради, російського уряду та місцевої влади, в яких вимагала зупинити діяльність громад, які намагаються створити свою армію [67].

Загальноукраїнський з'їзд у Микольську вплинув на все українське населення Далекого Сходу та спонукало його до рішучих дій. Саме тому почали розвиватися українські організації на території усього Далекого Сходу. Таким чином, у Микольську було створено Окружну раду, в селах Осинівці та Хороль відкривалися «Просвіти», в Михайлівці та Монастирищі діяли громади, у Григорівці та Гродеково почали працювати театральний гурток аматорів та просвітний гурток відповідно. Також свою роботу розпочали відділення Артистичної спілки Далекого Сходу, організація

«Гайдамака», товариство «Просвіта», книжкове видавництво «Сяйво» та інші [67].

Варто зазначити, що у Києві 22 листопада 1917 р. було проголошено Українську Народну Республіку (УНР), утворення якої підтримали українці Зеленого Клину, Маньчжурії та Харбіну. Слід звернути увагу, що Українська Окружна Рада Маньчжурії надіслала Центральній Раді в Київ лист, в якому зазначала, що надалі буде слідувати лише вказівкам Української Народної Республіки та саме завдяки утворенню УНР на території Маньчжурії було проведено урочисте святкування, в якому взяли участь більше тисячі чоловік [109].

Таким чином, після Першого Загальноукраїнського з'їзду все ж таки багато питань залишилися невирішеними, тому у січні 1918 р. був організований Другий з'їзд українців у Хабаровську. У цьому з'їзді взяло участь багато селян, які в результаті забезпечення своїх родин поганими земельними ділянками заговорили про повернення в Україну. З цією метою представники з'їзду направили до Києва свою делегацію, щоб вирішити питання селян та захистити їхні інтереси. Також на Другому з'їзді було обрано новий комітет, членами якого стали Г. Кириченко-Могила, Г. Мелашич, Я. Кушніренко [107].

Згодом, після Другого з'їзду українців, почали друкуватися тижневики та газети. Одним із таких був часопис «Хвилі України». Представники новоствореного Тимчасового комітету взялися за пропаганду культурних та політичних прав українського населення, при цьому агітуюючи народ по всьому Зеленому Клині. Спочатку члени комітету їздили по Приморській Області, пізніше свій рух вони продовжили на Амурщині. Найбільше серед пропагуючих активістів виділився Г. Кириченко-Могила, який був членом однієї з робітничих хабаровських рад [45].

Слід зауважити, що новий Тимчасовий комітет розпочав свою роботу над написанням та затвердженням Конституції постійно діючої організації та Крайової Ради на Зеленому Клині [67].

Варто додати, що поки Тимчасовий комітет вирішував питання селян та займався агітацією української культури на Далекому Сході, тим часом на Зеленому Клині була здійснена спроба завоювання території російськими більшовиками, які до цього захопили Сибір. Більшовики вчинили заколот у Благовещенську, проте продвинулися далі їм не вдалося [59].

На той час владу у Владивостоці отримали японці, які виступили проти більшовиків, та перейшли на бік українців. Слід зазначити, що у владивостоцькому порту знаходилися не лише японські військові кораблі, а й американські та англійські крейсери. Також у Маньчжурії спробу більшовиків захопити владу було подавлено китайцями, та дало змогу Д. Хорвату утворити в Харбіні велику антибільшовицьку армію, переважно з українських військових. Таким чином, Окружна Рада в Маньчжурії, яка була захищена українським надійним військом, отримала можливість і надалі займатися розвитком своєї діяльності, випускати офіційний «Вісник» та відкривати українські заклади освіти [76].

Після всіх намагань російських більшовиків повалити український рух на Далекому Сході, у квітні 1918 р. розпочав свою роботу Третій український з'їзд. На цей раз він відбувся у Хабаровську під головуванням Ю. Глушко-Мови, який був керівником «Просвіти» у Владивостоці. Цього разу на з'їзді були присутніми приблизно 80 українських представників міст і сіл Далекого Сходу. В ході засідання українські селяни вимагали звернутися до українського уряду з проханням вплинути на руйнівне радянське господарювання на Далекому Сході. Третій український з'їзд прийняв рішення відправити звернення до Києва з проханням вимагати від уряду Росії припинити більшовицькі наступи та дозволити Зеленому Клину приєднатися до території України, адже чисельність українського населення на цих землях переважала над росіянами (майже 80 % всього населення на Зеленому Клині були українцями) [77].

Лист з таким текстом було направлено в Смоленськ, де за попередніми даними, повинна була проходити українсько-російська зустріч між

представниками влади з обох сторін. Але дана конференція не відбулася, тому лист від Третього українського з'їзду на Далекому Сході так і не дійшов до адресата [77].

Також, варто додати, що на з'їзді була організована комісія під командуванням Ф. Стешка, яка детально вивчила проблему переселення селян на батьківщину. Таким чином, було вирішено створити в кожному окрузі Окружну раду, а в селах – сільські громадські ради. Члени Окружних Рад утворили Крайову Раду та були зобов'язані регулярно організовувати збори всіх її членів та представників задля вирішення проблемних питань українців та їх життя на далекому Сході. Головну роль у Крайовій Раді займав Крайовий Секретаріат, до складу якого входили І. Гадзаман, Г. Мелашич, В. Яременко-Заболотний [45].

Крайова Рада видавала свої розпорядження, для виконання яких, як було зазначено раніше, був створений Український Крайовий Секретаріат на Далекому Сході (див. Додаток В).

Третій український з'їзд закінчив Юрій Глушко-Мова, який виступив із доповіддю щодо історії України та представив членам зібрання нову театральну виставу. Слід додати, що у цьому з'їзді прийняли участь й ті українці, які на той час були членами зібрання «Совдепу» в Хабаровську, що відбувалося одночасно із Третім з'їздом [45].

Отже, в результаті проведеного зібрання та вислухавши всіх доповідачів, члени Третього Всеукраїнського з'їзду прийняли рішення утворити незалежну Українську Далекосхідну Республіку [96] та зайнятися прийняттям відповідної символіки новоутвореної республіки, а також організувати українську далекосхідну армію [102].

Одним із ключових рішень Третього з'їзду було утворення нової адміністративно-територіальної системи. Таким чином, на Далекому Сході вирішили заснувати нові окружні ради, які б об'єднали в собі певну кількість громад. Таких окружних рад утворили десять:

- Владивостоцька окружна рада, до якої увійшли Кневичевська громада, Новокиївська, Посьєтська, Владивостоцька громади, об'єднання «Українська хата» тощо;

- Благовещенська окружна рада, до складу якої входили такі громади, як Волковська, Вер'їне-Полтавська, Грибська, Костянтиноградівська, Миколаївська сільська громада та Благовещенський Український клуб;

- Іманська окружна рада з такими громадами у своєму складі, як Ольгинська, Феодосієвська, Іманська, Зінківська, Новопокровська, Авдієвська, Вяземська, Гончарівська, Уссурівська, Дроздівська, Спаська, Муравйово-Амурська, Виноградівська сільські громади, також Національний комітет під керівництвом В. Кийовича та спаська «Просвіта»;

- Свобіденська окружна рада разом із громадами в станціях Гондатеєво, Бочкарево, Іп, Сквородино, сільськими громадами у Великих Саванцях, Ключевському, Кустановському, Білоногівцях, Чебарівці, Добрянцях та Свобіденська «Просвіта»;

- Микольсько-Уссурійська окружна рада, до якої увійшли Микольсько-Уссурійська «Просвіта», спілки, видавництва, кооперативи та сільські громади в Михайлівці, Монастирищі, Григорівці та Осинівцях;

- Хабаровська окружна рада, що нараховувала у своєму складі Хабаровську «Просвіту», сільські громади в Лермонтовці, Вяземські та товариство «Запорожець» [96].

Значно меншими за своїм складом та кількістю громад були Камчатська та Сахалінська окружні ради. Наприклад, до Камчатської окружної ради входила лише одна громада – Петропавлівська. А Сахалінська окружна рада була збагачена громадами на рибних промислах та рибальськими кооперативними артілями, що звалися «Україна» та «Зелений гай» [96].

Одну з провідних ролей в історії українців на Далекому Сході зайняла Окружна рада в Маньчжурії в Харбіні, яка була утворена в 1917 р.

Маньчжурський округ керував організацією українського руху та розвитком української культури саме на території Маньчжурії [87].

Скориставшись таким впливом на український народ, Окружна Рада в Маньчжурії, після завершення Третього далекосхідного з'їзду зайнялася активною українізацією населення своєї території, а саме почала видавати українські паспорти своїм жителям. Текст паспортів друкувалися на українській, російській та англійській мові [99].

Українці на Зеленому Клині почали активно просувати українську культуру, спираючись на ті результати подій, які відбувалися в цей період в Україні. Тим часом в Києві діяла Центральна Рада, а українці на Далекому Сході організовувалися в громади та клуби та активно й наполегливо боролися за свої національні права. Після збільшення напливу більшовиків на Україну з метою повалення українства в цілому та в результаті падіння її столиці, українці Зеленого Клину перебували в дуже складних умовах. У цей час на Далекому Сході українці розділилися на два табори: перший не розумів, чого домагаються українські далекосхідні переселенці та ставився нейтрально до більшовицького руху, інший табір українців навпаки, здійснював усі методи та засоби задля призупинення та повалення руху. Втратили надію й більшість діячів українських організацій в Маньчжурії, вони перестали діяти активно та розвивати свою справу [100].

Окружна рада Маньчжурії все ж таки підтримувала контакт з Україною, та вирішила відправити до Києва делегацію на чолі з керівником Окружної ради Петром Твердовським. Таким чином, у травні 1918 р. П. Твердовський разом з іншими членами ради приїхав до Києва та зустрівся з міністром закордонних справ Української Народної Республіки Дмитром Дорошенком. Голова делегації у своїй доповіді виклав всі обставини, які змусили їх прибути в Україну. Насамперед, було обговорено ситуацію, яка склалася на Далекому Сході та запропоновано розглянути певні пропозиції від Маньчжурської окружної ради, а саме визнати російським урядом Зелений Клин як частину України, визволити територію краю від російських

військ та військових частин та передати всю зброю українській владі, затвердити українські органи влади на місцях як офіційними та дати дозвіл на формування української армії на Зеленому Клині. Маньчжурська окружна рада вимагала утворити спеціальний відділ у справах Зеленого Клину та призначити українського консула в Харбін та військового начальника на території Далекého Сходу окрім Маньчжурії, а також дозволити голові Заамурської окружної ради керувати Заамурщиною й надалі. Дані вимоги були викладені у формі петиції [35, с. 6].

Варто зауважити, що незважаючи на те, що рішенням української влади Петро Твердовський був визначений українським повноваженим на Далекому Сході, а керівники окружних рад отримали консульські права щодо захисту інтересів своїх громадян на Зеленому Клині, політична ситуація, яка склалася на Далекому Сході більше на користь більшовиків, ніж українців, завадила вирішити проблеми українців-переселенців на Зеленому Клину, як того бажали та вимагали представники Маньчжурської округи. Після повернення П. Твердовського з Києва до Харбіну становище Далекého Сходу було нестабільним. У цей час чеська влада почала боротися з більшовиками в Сибіру та в результаті боротьби в їх руках опинилася влада, яку очолив чеський представник Вологодський, що згодом за підтримки чехословацьких легіонів дозволив П. Твердовському організувати на Далекому Сході власне українське військо. Однак російська більшовицька влада з таким рішенням не змирилася та активно перешкоджала утворенню української далекосхідної армії, а далі й зовсім заборонила. Тому українці мусили адаптуватися до постійних змін у владі та маневрувати у ситуації, що склалася [48, с. 61].

У червні 1918 р. чехи повалили радянський уряд на Далекому Сході, однак в цей час на Амурщині російський есер Алексеєвський захопив владу. Російським есером було проведено арешти українців-активістів, заборонено діяльність окружних рад, громад та прояв української національної діяльності в будь-якому випадку. Внаслідок політичної ситуації на Далекому Сході, свою діяльність припинив Український Крайовий Секретаріат, який на

той час базувався у Владивостоці. Варто зазначити, що у вересні 1918 р. російська армія під командуванням Калмикова розстріляла колишнього керівника Тимчасового українського комітету на Далекому Сході Г. Кириченка-Могилу [35, с. 7].

Політична ситуація, яка склалася у Владивостоці, тимчасово зупинила роботу Крайового Секретаріату, однак вже у жовтні 1918 р. був організований Четвертий Загальноукраїнський Далекосхідний з'їзд у Владивостоці, яким керував Микола Новицький. Також членами цього з'їзду стали Ф. Стешко, Ф. Тоцький, С. Кукуруза і Д. Боровик. Узагалі до складу Четвертого з'їзду майже не входили представники селянства, Приморщини, однак більшість складала українці з Маньчжурії. Крім того, були присутніми члени козацтва та П. Твердовський [45].

За результатами з'їзду було розроблено проєкт Конституції українців Далекого Сходу та прийнято рішення про утворення українського війська під головуванням генерал-лейтенанта Б. Хрещатицького. Таким чином, вперше за історію Далекого Сходу було прийнято певний план дій на Зеленому Клині, адже попередні з'їзди лише висловлювали пропозиції та вимоги, однак ніяких рішучих дій не приймали [50, с. 423].

Четверте зібрання українців Далекого Сходу розробили та затвердили «Українську декларацію до Народів світу» та поширили її на різних мовах: українській, російській, англійській та французькій. У цій декларації українці зазначили своє ставлення до найактуальніших питань щодо більшовицької політики та окупації України німцями. З'їзд прийняв рішення не дозволити українським переселенцям повернутися в Україну, адже цей крок стане історичним прикладом деколонізації, негативно вплине на політичний лад Української держави та її слабкий державний бюджет. Також питання повернення українців Далекого Сходу було неможливе ще й через ті причини, що в Україні не було технічних можливостей для переселення українців на рідні землі. Таким чином, прийняті рішення на Четвертому українському далекосхідному з'їзді захищали українців від участі в

громадянській війні та забезпечували позитивну політичну ситуацію на Далекому Сході, при цьому спонукаючи український народ здобувати собі незалежність та автономні права саме на цій території [53, с. 70].

З'їзд українців вирішив затвердити більш розширений склад Крайового Секретаріату, до якого увійшли такі нові члени, як Ю. Глушко-Мова, Ф. Стешко, А. Радіонов, Я. Сигницький, Й. Осипенко [45].

Як було зазначено раніше, велику увагу Четвертий з'їзд приділив питанню утворення власного українського війська на Далекому Сході. Однак, після низки невдач в Маньчжурії (утворення війська під командуванням Хрещатинського за підтримки П. Твердовського), Далекосхідний Секретаріат прийняв рішення співпрацювати з генералом Павлом Івановим-Риновим та призначити його головнокомандуючим на всій території Далекого Сходу. Тим часом, П. Іванов-Ринов дав розпорядження генералу Леоніду Веріго зайнятися утворенням української організації «Вільне козацтво» та уклав договір із Секретаріатом, що дана українська організація буде у підпорядкуванні Крайової Ради. Секретаріат прийняв умови генерала Л. Веріго, однак запевнив, що буде слідкувати за діяльністю українського війська та контролювати, аби воно не втручалось у громадянську війну, а існувало лише з метою захисту українців від зовнішніх ворогів. Згідно з договором, українське військо могло існувати в кордонах до Владивостока, однак зовсім скоро П. Іванов-Ринов був звинувачений у допомозі українським «мазепівцям», тому генерала було відкликано з посади та замінено на генерала Хорвата, який відразу прийнявся до справи – почав розформовувати українське військо та звільнив генерала Л. Веріго. Курінні отамани довго чинили опір та не піддавалися тиску нового генерала, однак наприкінці червня 1918 р. почалися арешти українських військових, яких звинувачували у зраді українській владі та прихильності до більшовицького уряду. Саме тому ще деякий час велику кількість курінних військових можна було зустріти серед партизанів [54].

Варто зауважити, що незважаючи на численні проблеми та опір від російських більшовиків, українська державність на Далекому Сході продовжувала розвиватися. Восени 1918 р. Крайова Рада почала скликати сесії. Перша сесія розглянула пропозиції щодо заснування власного банку, однак це питання не пройшло розгляду та не було ухваленим, тому представники Владивостоцької, Іманської та Маньчжурської окружних рад прийняли рішення утворити «Краєвий позичковий кооператив», який мав вирішувати фінансові питання українців на Далекому Сході [62, с. 25].

Друга сесія Крайової Ради, що відбулася наприкінці травня 1919 р., розглянула питання правового статусу українського народу на Далекому Сході. Члени сесії намагалися визначити, чи мають українці на Зеленому Клині власне майно, чи працюють вони там за своїм фахом, яким місцевим законам вони підпорядковуються. Варто зазначити, що російський уряд постійно нехтував питанням юридичних прав українців Далекого Сходу, адже не хотів визнавати Україну за незалежну державу, а українці Зеленого Клину, натомість не визнавали себе громадянами Росії [62, с. 26].

Таким чином, 30 травня 1919 р. Крайова Рада під керівництвом І. Божко, Л. Глібоцького, В. Яковенка прийняла «Конституцію національно-культурної автономії українців на Далекому Сході». Конституція забезпечувала права українців на території Амурщини, Приморщини, Сахаліну, Камчатки, Забайкальщини, а також Маньчжурії [50, с. 424].

Прийнята Конституція проголошувала, що український народ на Далекому Сході є частиною української незалежної нації та має культурний та етнічний зв'язок зі своїм рідним краєм та народом [57]. Таким чином, затверджуючи дану Конституцію, при цьому реалізуючи своє право на самовизначеність в якості культурно-національної незалежності, українці Далекого Сходу старалися отримати свободу на самостійний культурно-національний розвиток українського народу на новій землі – Зелений Клин [71].

Наступним кроком Секретаріату стала нарада у червні 1919 р., на якій члени зібрання дійшли спільного висновку, що російська влада ніколи не дасть дозвіл створити українську армію на Далекому Сході. Таким чином, було прийнято рішення оголосити війну головнокомандуючому російською армією О. Колчаку та почати створювати секретні партизанські загони, які в майбутньому мали за мету перетворитися у справжнє військо. Дізнавшись про наміри далекосхідного Секретаріату генерал Р. Гайда, який був представником чеського легіону вирішив приєднатися до українців разом із своїм військом. Однак, таємна колчаківська розвідка дізналася про рішення наради Секретаріату та доклала про це російському уряду. Як наслідок, проти українських активістів було вжито репресивних заходів: заарештували козаків українського Владивостоцького куреня та керівника Секретаріату Ю. Глушка-Мову [62, с. 27].

Тим часом антиколчаківський рух активно продовжувався, його не могли зупинити ніякі російські репресії. З-поміж повстанців були українці, які утворювали партизанські загони та продовжували повстання до тих пір, доки режим О. Колчака не було повалено у січні 1920 р. Російський уряд прийняв рішення заарештованого Ю. Глушка-Мову заслати на Камчатку, однак перед відправкою голову Секретаріату було відпущено на похорон власного сина. Скориставшись ситуацією, Ю. Глушко-Мова зміг утікати та переховувався від царської влади. Українських військових було випущено з-під варти, однак заслано на службу в російську армію [62, с. 28].

У березні 1920 р. Крайовий Секретаріат оголосив про скликання П'ятого Загальноукраїнського з'їзду на Далекому Сході, однак йому не судилося відбутися, адже генерал Л. Веріго розпустив українське військо повністю через загрозу з боку більшовицької сили [45].

Таким чином, 6 квітня 1920 р. на Зеленому Клині більшовиками було утворено Далекосхідну Республіку як державу, що знаходиться між двома ворожими країнами – Японією та Радянською Росією. Українське населення

новоутвореної Республіки Далеккого Сходу отримало самостійність лише в культурному аспекті [46].

У липні 1920 р. генерал Білої армії, отаман Г. Семенов видав наказ, згідно з яким українці Зеленого Клину отримали право на національне самовизначення в Далекосхідній республіці, при цьому кожен народ повинен був отримати територіальну та національну автономію. Таким чином, українцям була передана влада на місцях, що підтвердилося наступним указом Г. Семенова, виданого у жовтні 1920 р., в якому говорилося про можливість утворення селянсько-козацького національного уряду на Далекому Сході, який би отримав всю владу на цій території. Таким чином, визнавши генерала Г. Семенова керівником Далекосхідної Республіки, українці отримали від нього допомогу у вигляді 14 кілограмів золота та 10 вагонів борошна. Таку підтримку з боку уряду Далекосхідної держави українці використали для розвитку українського національного руху [59].

У листопаді 1920 р. у Владивостоці було організовано третю сесію Крайової Ради, на якій розглядалися питання про участь українців у виборах до Установчих Зборів новоутвореної Далекосхідної Республіки (скорочено ДСР). Обговоривши дане питання у ході засідання, сесія вирішила, що Далекій Схід не зможе існувати без участі українського народу, адже українці становили більшість населення цієї території, тому Крайова Рада вирішила, що закон про вибори до Установчих Зборів необхідно вдосконалити та вказати, що у зв'язку зі змішаним населенням Далеккого Сходу, вибори необхідно проводити по національних куріях. Також на Третій сесії було обрано новий Крайовий Секретаріат, який діяв аж до 1922 р. Членами нового Секретаріату стали Ю. Глушко-Мова (який втік з-під арешту та переховувався), В. Жук, А. Криштофович, Г. Миголецький, Д. Кисельов, С. Прант [46].

Варто додати, що Третя сесія Крайової Ради була останнім зібранням українців, адже після неї почалися жорстокі репресії щодо української автономії. Єдиним аспектом, що зберігав Українську Далекосхідну

Республіку від повного розпаду, стала японська армія, яка намагалася тримати нейтральну позицію між українською та російською владою. Однак наприкінці жовтня 1922 р. війська Японії вийшли з території Приморщини, що стало поштовхом до активних дій більшовиків. Вони на початку листопада 1922 р. захопили Владивосток та заарештували близько 200 українських активних діячів, серед яких був і Ю. Глушко-Мова. Згодом на Читинському процесі, який тривав до січня 1924 р., більшість діячів були засуджені на різну кількість років відбуття покарання, однак багатьох заарештованих було виправдано та відпущено [46].

Таким чином, 10 листопада 1922 р. більшовицькі сили, користуючись жорсткими репресивними заходами, змусили уряд Далекосхідної Республіки об'єднатися з владою Росії, адже Крайова Рада не могла чинити опір, не маючи свого війська. Після повалення Далекосхідної Республіки та встановлення на всій території Зеленого Клину російської влади, всі українські організації, товариства та громади були ліквідовані, активісти та громадські діячі були заарештовані, а їх майно конфісковано [45]

Отже, за період від початку 1917 до кінця 1922 рр. для організації української влади на Зеленому Клині силами українського народу було організовано Загальноукраїнські з'їзди, на яких вирішувалися низка важливих питань та в результаті яких було утворено Українську Крайову Раду на Далекому Сході та Крайовий Секретаріат, який відіграв виконавчу роль Ради на Зеленому Клині. За результатами Третього та Четвертого з'їздів відповідно було утворено десять Окружних Рад на Далекому Сході, до складу яких входили певні громади, спілки та організації, було затверджено проєкт «Конституції Національно-культурної автономії українців на Далекому Сході» та відбулися неодноразові спроби створення власного українського війська. На території Далекого Сходу українці розселялися досить щільно, що дало їм змогу організовуватися в різноманітні українські об'єднання, кооперації, гуртки та видавництва, які займалися розвитком української освіти, культури та економіки. Головною метою українського

державницького руху на Зеленому Клині було повернення переселених українців Далекого Сходу на батьківщину та об'єднання з Українською Народною Республікою, про що українці неодноразово заявляли на своїх зібраннях.

3.2. Роль ліквідації Далекосхідної республіки в політиці українізації після 1922 року

У підрозділі 3.1 наукової роботи було зазначено, що в результаті подій, що сталися у вересні–листопаді 1922 р. на Зеленому Клині, Далекосхідна Українська республіка була ліквідована російською більшовицькою владою, а разом з нею припинив свій рух за незалежність український народ, який потерпав від жорстких репресивних дій з боку більшовицької армії.

Унаслідок повалення українського національного руху на Зеленому Клині, далекосхідна влада перестала розглядати українців як окрему національність. Відтепер українців Далекого Сходу вважали росіянами та не зважали на їх національно-культурні інтереси. При цьому російська влада активно працювала з різними національними меншинами на своїй території: корейцями, китайцями, тубільцями; а щодо українців, то на них майже не звертали уваги [48, с. 66].

Українські школи на Далекому Сході занепадали. У квітні 1924 р. з Приморщини та Амурщини до Москви були відправлені листи від народних відділів освіти щодо відсутності у населення Далекого Сходу мотивації для розвитку українських шкіл. Як наслідок, стан писемності українців поступово погіршувався та був значно нижчий, ніж у росіян. Наприклад, на Приморщині в 1920 р. згідно зі статистичними даними, серед писемного населення переважали росіяни – їх було 55 %, натомість серед українців цей відсоток сягав лише 38 %. У цей час на Амурщині та Забайкальщині лише 26 % українців були писемними [28, с. 23].

Згодом, у квітні 1925 р. в РРФСР було скликано Нарату з питань культурно-просвітньої діяльності, яка прийняла рішення щодо проведення просвітницької діяльності серед українців та білорусів, які проживали на території РРФСР на їх рідній мові. Пізніше, у травні 1925 р. було організовано Третій Всесоюзній з'їзд Рад, яким було прийнято постанову щодо проголошення необхідності забезпечення всіх прав національних меншин. Відповідно до цього рішення уряд УРСР заявив, що відтепер український народ Далекого Сходу є національною меншиною, і заслуговує на забезпечення своїх прав, як прописано у постанові. Отже, у листопаді 1925 р. на П'ятій крайовій конференції Далекого Сходу на розгляд було винесено питання створення українських шкіл на Зеленому Клині. На основі цього, у березні 1926 р. Крайовому відділу народної освіти на Далекому Сході владою РРФСР було запропоновано пришвидшити процес українізації шкіл на територіях, де проживає український народ. Таким чином, у червні 1926 р. було прийнято постанову «Про українізацію шкільно-просвітніх установ в районах Далекого Сходу, заселених українцями» та поручено Крайовому відділу народної освіти ознайомитися з проблемою українізації шкіл та викласти план переходу шкіл далекого Сходу на українську мову навчання у 1926–1927 рр. [28, с. 24].

У лютому 1927 р., ознайомившись з матеріалами дослідження, Окружний відділ народної освіти у Владивостоці заявив, що внаслідок багаторічної русифікації українського населення, українізація шкіл Далекого Сходу буде штучною та нікому не потрібною. До такого висновку долучилися й інші окружні відділи народної освіти на Далекому Сході. Саме тому в березні 1927 р. відбулася Шоста Крайова конференція керівників відділів народної освіти на Далекому Сході, які прийняли рішення, що результати дослідження питання українізації шкіл були недостатніми та при зібранні матеріалів було опитано населення не всіх сіл та міст, тому було вирішено продовжити дослідження даної проблеми [42].

У цей час активізувалося переселення українців з УРСР до Далекого Сходу, що призвело до посилення уваги російської влади, адже політика українізації в Україні співпала з політикою в регіонах масового розселення українців на території РРФСР. Таким чином, у 20-х рр. ХХ ст. до Зеленого Клину постійно приїжджали перевірки з УРСР задля обстеження умов життя переселених українців. Так, у 1929 р. після чергової інспекції становища українців на Далекому Сході, на засіданні Далекосхідного Крайового виконкому прийняли рішення про необхідність запланувати регулярне культурно-просвітнє обстеження українського народу. Окрім цього, було вирішено додати у члени апарату Уповноважених зі справ національних меншин на Далекому Сході – українця. Згодом, у червні 1930 р. у Владивостоці відбулася зустріч членів Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства, а саме В. Осеніна та Н. Пічугіна, які повинні були детально ознайомитися з побутовими та культурними умовами життя українців на Зеленому Клині, а також опрацювати культурні запити жителів цих районів, де більшістю було українське населення [28, с. 25].

Отже, у 1931–1932 рр. під натиском уряду місцеві влади на Далекому Сході приступили до впровадження політики українізації, реалізації якої посприяв початок політики колективізації, якій заважав мовний бар'єр, адже російськомовне населення не викликало довіри у жителів Далекого Сходу. Таким чином, у січні 1931 р. було прийнято рішення негайно провести українізацію певних районів та сіл на Далекому Сході, українізувати районні газети, почати завозити на Зелений Клин українську художню, навчальну та політичну літературу, зайнятися організацією шкільних та вищих навчальних закладів українською мовою. У результаті виконання цих розпоряджень Спаський, Калінінський, Чернігівський, Ханкайський, Іванівський, Шмаківський та Яківлівський райони Приморської області, а також Завитинський і Олександрівський райони Амурської області, де переважало українське населення були переформовані в українські національні райони, а всі заклади освіти, районні газети та діловодство перейшли на українську

мову. В деяких районах Приморщини та Амурщини, а саме в Михайлівському, Іванівському, Тамбовському та Мазановському була проведена часткова політика українізації, а тому було прийнято рішення створити умови для надання українському населенню послуг рідною мовою шляхом запровадження перекладацьких бюро [42].

З початком політики українізації на Далекому Сході тут відбувалися помітні зміни: вийшло перше видання крайової газети «Соціалістична перебудова» в Хабаровську, відкрилося українське відділення в агропедагогічному інституті в Благовещенську, було відкрито український педагогічний технікум у Спаську, який згодом мав перетворитися в український педагогічний інститут. У цей час на Далекому Сході був створений український державний пересувний театр, який почав свою діяльність із міста Спаськ та планував рушити далі по всьому краю [54]. На жаль, політика українізації тривала недовго. 15 грудня 1932 р. за розпорядженням Й. Сталіна було видано постанову Центрального Комітету Всесоюзної комуністичної партії більшовиків (ЦК ВКП(б)), відповідно до якої політика українізації припинялася, а всі українські культурні та просвітницькі заклади на території РРФСР, в тому числі й Зеленого Клину були ліквідовані (див. Додаток А) [1].

Таким чином, від цього часу почали зникати українські освітні заклади, газети, книги, заклади культури. Лише в роки Другої світової війни на території Далекого Сходу час від часу велися радіопередачі українською мовою, а з 1946 до 1958 рр. на Приморщині при крайовій філармонії працював Український професійний музично-драматичний ансамбль [73, с. 17].

Варто звернути увагу, що важливу роль в історії українських переселенців на Зеленому Клині відіграв період після ліквідації Української Далекосхідної республіки, коли всі українські громади та установи перенесли свою діяльність до Харбіна, який знаходився на Китайській території. Велика кількість українців мігрували із Зеленого Клину в Маньчжурію, тому тут

почали з'являтися українські громади та нові райони, заселені повністю українцями, наприклад Кантоні, Шеньяні, Ціцікарі, Шанхай, Ханчжоу, Ціндао, Дейпен, Харбін та ін. Таким чином, в Маньчжурії українців нараховувалося близько 30 тис. осіб [76].

Поряд із репресіями більшовиків проти українського народу на Далекому Сході, у 1923 р. почалися перші утиски українців і з боку китайської влади. Так, свою діяльність припинили українські організації в Маньчжурії, а згодом китайська влада конфіскувала майно та дім Українського клубу, закрила українську гімназію в Харбіні. Ліквідація у листопаді 1922 р. Української Народної Далекосхідної Республіки та репресивне відношення з боку влади щодо українців достатньо вплинуло на діяльність українських громад в Маньчжурії. Велику негативну роль зіграв Мукденський договір від 1924 р., відповідно до якого Східно-Китайська залізниця відтепер була у підпорядкуванні як китайської, так і російської влади, внаслідок чого велика кількість українського народу, що працювали на цій залізниці, були змушені змінити українське громадянство на російське, щоб зберегти своє робоче місце та заробіток. Усе, що відбувалося в цей час на Далекому Сході, призвело майже до повного знищення всіх українських організацій у 1926 р. Таким чином, починаючи з цього року і аж до 1931 р. на Далекому Сході діяла лише одна українська організація – «Просвіта» у Харбіні [79].

Незважаючи на те, що частина українців Далекого Сходу виїхали до Аргентини, Бразилії, деякі до Гонконгу та Шанхаю, все одно українська діаспора попри складне становище продовжувала існувати упродовж 1920-х рр. [87].

У 1931–1932 рр. японські війська окупували Маньчжурію, що вплинуло досить позитивно на стан українців Далекого Сходу, адже японці ставилися до українського народу більш лояльно, ніж китайський народ та влада. Пізніше, у 1934 р., за підтримки гетьмана П. Скоропадського було створено Українську військову організацію «Січ» у Харбіні, головою якої став

Р. Барілович. Майже відразу при організації «Січ» було утворено українську школу для військових, а в 1935 р. українці – вихідці з Окружної Ради в Маньчжурії змовилися з японцями щодо утворення Української колонії Харбін. Від того часу в місті Харбін офіційно відкривалися україномовні радіостанції, почали свою діяльність українські видавництва, організації та об'єднання. До Харбіну все частіше прибували різні українські діячі культурного та політичного життя. Варто зазначити, що утворившись у 1935 р., колонія вже в перші роки свого існування нараховувала більше 20 тис. жителів [76].

Активна українська діяльність в Маньчжурії призвела до впровадження японською владою перших репресивних заходів, адже японці боялись самостійності українців і побоювались, що український народ почне військові дії за незалежність, як колись на Далекому Сході. Тому в 1937 р. почали закривати українські товариства, однак колонія Харбін продовжувала існувати. Також, зміна японського настрою щодо українців пояснюється й тим, що влада Японії підтримувала русифікованих українців – колишніх військових та росіян, які проживали в Харбіні, адже їх було більше 100 тис. [93].

У 1939 р. було оголошено незалежність Карпатської України, що вплинуло на похваллення з боку українців, які раніше нейтрально відносилися до національних справ, однак наразі масово почали записуватися до української далекосхідної організації «Січ». Тим часом, жителі Карпатської України стали вимагати нові паспорти, однак в цей час угорська влада окупувала українські землі на Закарпатті [99].

Український народ в Харбіні чекав, поки Японія оголосить війну Радянському Союзу, щоб скористатися ситуацією та розпочати повстання на Зеленому Клині. Однак в Другій світовій війні Японія зазнала поразки, тому українці в Маньчжурії втратили надію на реалізацію свого плану. Слід зауважити, що далекосхідна українська організація «Січ» існувала аж до 1943 р. та була ліквідована внаслідок недостатнього фінансування та

відсутності зовнішньо-політичної підтримки з боку Японії, яка тим часом воювала зі Сполученими Штатами Америки [42].

У серпні 1945 р. Радянський Союз все ж таки оголосив Японії війну, однак вона вже отримала поразку від США, тому радянські війська направилися на Маньчжурію. Таким чином, внаслідок окупації Маньчжурії радянською армією, українці почали масово евакуюватися із Харбіну до Тяньцзінь та Шанхаю, де пізніше утворили Українську громаду, головою якої став М. Гнатів, та яка налічувала у своєму складі більш як 150 чол. При громаді було утворено Український Допомоговий Комітет, який мав на меті забезпечити безпечні умови для українців та вивозити український народ з китайської території [42].

Варто зазначити, що українська колонія Харбін припинила своє існування 19 серпня 1945 р., після захоплення міста радянськими військами. Українське населення примусово вивезли з Харбіну, всі українські організації ліквідували, а найактивніших діячів колонії стратили. Також, слід зауважити, що більшість архівних документів влада колонії Харбін спалила, а частину вивезла до Чіти на збереження [76].

Варто додати, що Український Допомоговий Комітет працював до 1949 р. та, співпрацюючи з американською організацією у справах біженців, встиг евакуювати українців із Китаю на Філіппіни, Тайвань, а звідти до Канади, Америки, Австралії та Аргентини, засновуючи там українську діаспору. Найбільшу роль у переправі українського народу Українським Допомоговим Комітетом відіграли М. Гнатів та М. Лебідь [90].

У жовтні 1949 р. під окупацією радянської влади в Китаї відбулася громадянська війна, в результаті якої Китайську Республіку було ліквідовано, а замість неї оголошено Китайську Народну Республіку з налаштованими комуністичними поглядами та ворожою до національного духу українців. Цього ж року було ліквідовано повністю всі українські політичні, культурні та просвітницькі установи на китайській території, а українських активістів було заарештовано, а деяких страчено [76].

Варто звернути увагу, що після розпаду Союзу Радянських Соціалістичних Республік та проголошення Україною незалежності, українські активісти спробували відновити українські національні організації на Далєкому Сході. Таким чином, у березні 1993 р. відбувся П'ятий Далєкосхідний з'їзд українців у Владивостоці, в результаті якого утворили об'єднання «Зелений Клин» та обрали Секретаріат. П'ятий з'їзд звернувся до президента Російської Федерації Б. Єльцина з проханням визнати та зареєструвати новоутворене об'єднання. Проте, організація «Зелений Клин» не була офіційно визнана та не змогла розпочати свою діяльність. Варто врахувати, що Україна також не підтримала рух українських активістів на Далєкому Сході [74, с. 8].

На сьогоднішній день майже весь український народ, що проживає на території Далєкого Сходу русифікувався. Після розпаду СРСР та проголошення незалежності України українці стали масово мігрувати з України до Далєкого Сходу, та навпаки, з Далєкого Сходу на батьківщину. Саме тому, варто враховувати, що існує загроза повного зникнення українського населення на Зеленому Клині. Також слід додати, що у 2004 р. відбулася остання спроба заснувати щось українське на Зеленому Клині – український громадський активіст А. Кріль хотів заснувати українську церкву, однак був забитий на смерть російськими військовими [27, с. 117].

Отже, після падіння у 1922 р. Української Далєкосхідної республіки, а поряд з нею й української діяльності, російські більшовики почали масові репресивні заходи проти українського населення Далєкого Сходу. Політика українізації в Україні та в районах масового поселення українців в РРФСР впроваджувалася недовго та за вказівкою Й. Сталіна була припинена, відповідно всі культурні, освітні та просвітницькі організації та установи, що діяли на території РРФСР, в тому числі й на Зеленому Клині, були ліквідовані. З того часу на Далєкому Сході припинили свою діяльність заклади культури, українські школи, зникла українська преса. Велика кількість українців разом з громадськими діячами та організаціями мігрували

до української колонії Харбіну в Маньчжурію. Однак і на цій території вони зазнали утиску з боку японської та китайської влади. Згодом, зі вступом радянських військ на територію Маньчжурії, всіх українців було примусово вивезено із Харбіну, українські організації закрили, а найактивніших громадських діячів розстріляли.

ВИСНОВКИ

Розглянувши історіографію досліджуваної теми, автор дійшов висновку, що питання Української республіки «Зелений Клин» у 1890–1922 рр. недостатньо розкрито в науковій літературі, тому потребує детального вивчення.

Дослідження праць науковців, які певною мірою стосуються Української республіки «Зелений Клин», дало можливість розглянути історіографію проблеми процесу переселення українців на Далекий Схід, за такими основними періодами: 1) імперський (1860-ті рр. – початок ХХ ст.); 2) радянський (1920–1980-ті рр.); 3) сучасний (від 1990-х рр. – до сьогодні). Актуальність такого поділу історіографічних даних із запропонованої теми дослідження обумовлена різним баченням проблематики авторами цих праць на кожному хронологічному відрізку часу.

Аналіз історичного доробку, присвяченому Українській республіці «Зелений Клин» 1890–1922 рр., показав, що дослідники основну увагу приділяли розгляду основних причин, що спонукали українців до переселення на землі Далекого Сходу, основних шляхів перевезення переселенців: пішохідний, морський, залізничний, дослідженню процесу заселення земель Далекого Сходу, ознайомленню зі статистичними даними щодо кількості переселенців упродовж певних періодів, визначенню кордонів території Зеленого Клину. Однак, мало уваги приділялося науковцями щодо культурницького та громадсько-політичного життя українського народу у цих поселеннях. Саме тому подальшого дослідження заслуговують питання українського громадського та культурного життя на території українських переселенців на Зелений Клин.

Джерельна база досліджуваної проблеми є різноманітною за своїм внутрішнім наповненням. Це проявляється у діалектичному поєднанні різних за своїм характером документів, систем їх викладу та різноманіттю підходів. Джерельна база дослідження є змістовно наповненою, оскільки вона є

динамічною, незважаючи на складність проблеми, яка досліджується. Таким чином, до джерельної бази входять законодавчі та інші нормативні акти вищих владних структур РРФСР та УРСР, українська преса, довідкові матеріали, наративні джерела (записки, листи), зображальні матеріали (карти, мапи), неопубліковані матеріали (архівні джерела). Перераховані джерела із досліджуваної проблеми є досить репрезентативними, що допомагає дослідити питання переселення українців на Далекий Схід та утворення Української Республіки «Зелений Клин».

Використання сукупності загальнонаукових, конкретно-історичних, спеціально-історичних, джерелознавчих та міждисциплінарних методів пізнання створює придатні умови для досягнення поставленої мети дослідження. Застосовані теоретико-методологічні принципи та використані методи дали змогу провести дослідження неупереджено, системно та комплексно, висвітлити визначені аспекти проблеми у взаємозв'язку з процесами та подіями, що відбувалися на Далекому Сході в досліджуваний період, з урахуванням сучасних тенденцій розвитку історії та політики всього українського суспільства. У цілому, комплексне застосування вказаних методів наукового дослідження дало можливість проаналізувати проблему переселення українців на Зелений Клин в 1890–1922 рр.

Розглянувши початок формування українського населення на Зеленому Клині та основні причини переселення українців, автор дійшов висновку, що історія Української Республіки «Зелений Клин» розпочинається від 1 червня 1882 р. після виходу імперського указу, згідно з яким були запроваджені певні заходи задля пришвидшення процесу заселення Південно-Уссурійського краю, що складається з Амурської області, Приморського краю і більшої частини Хабаровського. Відповідно до царського указу розпочалося переселення українців морським шляхом, сухоходом та залізничним шляхом. За даними дослідників кількість українців на Далекому Сході за період від 1890 до Першої світової війни сягала до 300 тис. осіб. Українські переселенці розселялися відповідно до кліматичних та

територіальних умов, які були подібні до місця їхнього попереднього проживання. Тобто, поселенці намагалися розселюватися таким чином, щоб ландшафт нагадував Україну, а землі були родючими та безлісими. Саме тому українці в основному селилися в Південно-Уссурійському краї, в Приханкайській долині, яка була максимально підходящою для рослинництва та землеробства.

Вивчаючи причини переселення українського населення з батьківщини на чужі землі, варто звернути увагу на відсутність будь-яких засобів для існування на рідній землі, що пов'язано з недостатньою кількістю вільної землі для робочої сили, внаслідок перенаселення територій українських губерній. Можна стверджувати, що ще однією з основних причин переселення українців на Далекий Схід було підвищення рівня національної свідомості українців. Російський уряд остерігався того, що український народ може почати боротьбу за незалежність України, повстати проти царської влади та втратити контроль Росії. Саме тому, царський уряд розпочав переселення збіднілого та голодного українського населення на чужі землі, якомога далі від батьківщини, щоб вони якнайшвидше русифікувалися та втратили себе як українців. Натомість, на землі України, які звільнилися внаслідок переселення українського населення Російська імперія почала заселяти своїх жителів, з метою русифікації українського народу на власній території. З метою прискорення процесу переселення українцям виділяли великі земельні наділи, порівняно з тим, що вони мали в Україні, а також російська влада активно популяризувала Далекий Схід та всі багатства його родючої землі. Українці намагалися зберегти українську традиційну культуру, етнічні традиції та етнографічні особливості на Зеленому Клині. Центром уваги у господарстві українців на Далекому Сході було землеробство, городництво й садівництво, особливий господарський уклад.

При роботі з літературою та науковими доробками автором було досліджено періодизацію суспільно-культурного розвитку українського народу на Далекому Сході наприкінці XIX – на початку XX ст. Таким чином,

історія українського культурного та суспільного життя на Зеленому Клині виділяє чотири періоди: від середини 1850-х рр. (початок появи перших поодиноких поселень на півдні Далекého Сходу) до перших років ХХ ст.; від 1905 р. до початку Першої світової війни; період українського далекосхідного руху за незалежність від кінця Першої світової війни до ліквідації Далекосхідної республіки у 1922 р.; від подавлення українського руху на Зеленому Клині у 1922 р. до сучасності. Слід зазначити, що до 1905 р. на Зеленому Клині практично неможливо було почути українську мову від мешканців міст, була відсутня і українська преса. Таким чином, українське національне життя могло проявлятися лише на сцені театру, оскільки в театральній мові могло звучати українське слово. Перша театральна труппа на Зеленому Клині виступила у 1897 р. Пізніше тут почали утворюватися театральні гуртки, поповнюючись місцевими любителями-театралами, збільшувалися та розпадалися на маленькі гуртки-спілки, які, об'єднуючись з місцевим населенням, мали вплив на громаду та просували українську культуру. Згодом, в перших роках ХХ ст., української літератури, а саме книг, тижневиків, часописів, газет та інших періодичних видань, стає більше, піднімається рівень зацікавленості серед населення громадським та культурним життям. Згодом, з 1910 р., почали засновуватися на Зеленому Клині «Просвіти» та інші таємні гуртки політичного спрямування. Перша така «Просвіта» з'явилася в Микольськ-Уссурійську 9 лютого 1910 р.

Від початку Першої світової війни у всьому світі було запроваджено суворі адміністративні заходи, тому українські громади та суспільне життя в цілому почали зменшувати свою активність на Зеленому Клині. Тому, весь український народ Далекého Сходу перебував у тривожному стані, а активне культурне та громадське життя переселенців тимчасово стало зупинятися. Однак, у 1917 р. відбулася революція, яка дала поклик українцям згуртуватися та розпочати вільно проявляти свою національну самобутність та культурний розвиток.

Проаналізувавши український рух на Зеленому Клині та боротьбу за незалежність автор дійшов висновку, що на початку 1917 р. на Далекому Сході почали створюватися українські гуртки «Громади». Зміни, які відбувалися на Далекому Сході, вплинули на перехід від звичайних громад, просвіт, незначних організацій до створення великих видавництв, українських шкіл, національної преси та нарешті до серцевини українського народу – Крайової ради та Крайового секретаріату. Почали утворюватися перші українські політичні партії, виходити перші офіційні українські газети. Початок масових утворень українських громадських осередків у різних місцях Зеленого Клину спонукало скликати з'їзди діячів і громадянства Далекого Сходу, що дозволило організувати військо з українських військових, курсів пропаганди та розповсюдження української літератури, заснувати школи й бібліотеки, розповсюджувати друковане слово з метою підняття національної свідомості українців. У Києві 22 листопада 1917 р. було проголошено Українську Народну Республіку (УНР), утворення якої підтримали українці Зеленого Клину, Маньчжурії та Харбіну. У квітні 1918 р. відбувся Третій український з'їзд, який прийняв рішення утворити незалежну Українську Далекосхідну Республіку, зайнятися прийняттям відповідної символіки новоутвореної республіки, організувати українську далекосхідну армію та заснувати десять окружних рад.

Однак російська більшовицька влада з таким рішенням не змирилася та активно перешкоджала утворенню української далекосхідної армії, при цьому український рух на Зеленому Клині опинився в дуже складних умовах. У червні 1918 р. на Амурщині російський есер Алексеєвський захопив владу. Ним було проведено арешти українців-активістів, заборонено діяльність окружних рад, громад та прояв української національної діяльності в будь-якому випадку. 30 травня 1919 р. Крайова Рада прийняла «Конституцію національно-культурної автономії українців на Далекому Сході», яка забезпечувала права українців на території Амурщини,

Приморщини, Сахаліну, Камчатки, Забайкальщини, а також Маньчжурії. У червні 1919 р. зрозуміли, що російська влада ніколи не дасть дозвіл створити українську армію на Далекому Сході. Таким чином, було прийнято рішення оголосити війну головнокомандуючому російською армією О. Колчаку та почати створювати секретні партизанські загони, які в майбутньому мали за мету перетворитися у справжнє військо.

Таким чином, 6 квітня 1920 р. на Зеленому Клині більшовиками було утворено Далекосхідну Республіку, як державу, що знаходиться між двома ворожими країнами – Японією та Радянською Росією. В липні 1920 р. голова цієї Далекосхідної Республіки отаман Г. Семенов видав наказ, згідно з яким українці Зеленого Клину отримали право на національне самовизначення в Далекосхідній республіці, при цьому кожен народ повинен був отримати територіальну та національну автономію. Отже, українцям була передана влада на місцях. З листопада 1922 р. більшовицькі сили, користуючись жорсткими репресивними заходами, змусили уряд Далекосхідної Республіки об'єднатися з владою Росією. Після повалення Далекосхідної Республіки та встановлення на всій території Зеленого Клину російської влади всі українські організації, товариства та громади були ліквідовані, активісти та громадські діячі були арештовані, а їх майно конфісковано.

Автором дослідження було розкрито роль ліквідації Далекосхідної Республіки в політиці українізації після 1922 р. Отже, у вересні–листопаді 1922 р. на Зеленому Клині, Далекосхідна Українська республіка була ліквідована російською більшовицькою владою, а разом з нею припинив свій рух за незалежність український народ, який потерпав від жорстких репресивних дій з боку більшовицької армії. Внаслідок повалення українського національного руху на Зеленому Клині, далекосхідна влада перестала розглядати українців як окрему національність. Відтепер українців Далекого Сходу вважали росіянами та не зважали на їх національно-культурні інтереси. У 1925 р. на П'ятій крайовій конференції Далекого Сходу на розгляд було винесено питання створення українських шкіл на Зеленому

Клині. У цей час активізувалося переселення українців з УРСР до Далекого Сходу, що призвело до посилення уваги російської влади, адже політика українізації в Україні співпала з політикою в регіонах масового розселення українців на території РРФСР. Таким чином, під натиском України місцеві влади змушені були в 1931–1932 рр. приступити до політики українізації певних районів та сіл на Далекому Сході, українізувати районні газети, почати завозити на Зелений Клин українську художню, навчальну та політичну літературу, зайнятися організацією шкільних та вищих навчальних закладів українською мовою, відкрити українське відділення в агропедагогічному інституті та український педагогічний технікум. Однак, політика українізації провадилася недовго й за розпорядженням Й. Сталіна було видано постанову, відповідно до якої політика українізації припинялася, а всі українські культурні та просвітницькі заклади на території РРФСР, в тому числі й Зеленого Клину були ліквідовані. Таким чином, від цього часу починають зникати українські освітні заклади, газети, книги, заклади культури.

Також важливу роль в історії українських переселенців на Зеленому Клині відіграв період після ліквідації Української Далекосхідної республіки, коли всі українські громади та установи перенесли свою діяльність до Харбіна, який знаходився на Китайській території. Поряд із репресіями більшовиків проти українського народу на Далекому Сході, почалися утиски українців і з боку китайської та японської влади. Незабаром, внаслідок окупації Маньчжурії радянською армією, українці почали масово евакуюватися. Частина українського населення примусово вивезли з Харбіну, всі українські організації ліквідували, а найактивніших діячів колонії стратили.

Таким чином, підвівши підсумки дослідження, варто зауважити, що масове переселення українців на територію Далекого Сходу та утворення там Української Республіки «Зелений Клин» у 1890–1922 рр. відіграло важливу роль у становленні українства та політиці українізації в цілому. Українське

суспільно-культурне та громадсько-політичне життя вирувало не лише в Україні, а й ширилося за межі країни. Українці поширювали свої традиції, культуру, національний дух та мову на території Росії, Китаю та Японії, при цьому активно просуваючи український рух на Зеленому Клині та борючись за державність. Чимало українських активістів боролися за утвердження українського Зеленого Клину на Далекому Сході, створювали політичні партії, громадські організації, що відіграло вирішальну роль у революційних та національно-визвольних змаганнях та вплинуло на подальшу боротьбу українського народу за національно-культурну автономію не лише в межах своєї країни, а й поза її кордонами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Неопубліковані джерела

Державний архів Миколаївської області

Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ), м. Миколаїв. 1918–1991. Оп. 20. Документи відділів ЦК КПУ (1918–1926), частина І.

1. Спр. 5282. Лист генерального секретаря ЦК ВКП(б) Й. Сталіна та голови РНК СРСР В. Молотова до ЦК КП(б)У з повідомленням про постанову ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 15 грудня 1932 р. щодо припинення українізації низки районів СРСР (грудень 1932 р.). Арк. 4.

2. Зображальні джерела

2. Мапа Української Далекосхідної Республіки // Електронний журнал «Час». URL: <https://chas.cv.ua/history/63955-.html> (дата звернення: 10.12.2021).

3. Світова мапа з розміщенням українців по світу 1920 рік // Г. Гасенко. 1920. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/misto-tahanrih-tahanroh-ukrayinchi-etnichni-zemli/30771529.html> (укр.) (дата звернення: 11.12.2021).

3. Опубліковані документи та матеріали

4. Конституція національно-культурної автономії (самоврядування) українців на Далекому Сході. 1918 / Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 3696. Міністерство закордонних справ Української Народної Республіки, м. Київ. 25 жовтня – 1 листопада 1918 р. Оп. 2. Спр. 381. Арк. 215–216 зв.

5. Сборник главнейших официальных документов по управлению Восточною Сибирью. Т. VIII Документы по главнейшим мероприятиям,

совершенным в Приамурском крае. Ч. II-я. Иркутск : Тип. Штаба Вост. сиб. воен. окр., 1884. 615с.

6. Сборник узаконений по крестьянскому управлению и наставлений сельским и волостным сходам и должностным лицам : законы и законодательные акты. Иркутск : Тип. Штаба воен. окр., 1886. 240с.

7. Сборник узаконений и распоряжений о переселении. Вып. VIII. Санкт-Петербург. : Тип. Министерства внутренних дел, 1901. 499 с.

3. Наративні джерела

8. Максимов С. На Востоке. Поездка на Амур (в 1860–1861). Дорожные заметки и воспоминания. Изд. 2-е. Санкт-Петербург : издание книгопродавца С. В. Звонарева, 1871. 594 с.

9. Максимов А. Уссурийский край. Очерки и заметки // Русский Вестник. № 8 (197). Москва, 1888. С. 244–275.

10. Меньщиков А. Очерк заселения низового Амура // Журнал предварительного междуправительственного совещания по вопросу о мерах, которые должны быть приняты для колонизации низовьев Амура. На правах рукописи ; Материалы по обследованию крестьянских хозяйств Приморской области. Старожилы-стодесятичники. Том III (тексты). Саратов: Б. и., 1912. С. 47.

11. Муров Г. Т. Люди и нравы Дальнего Востока. От Владивостока до Хабаровска (путевой дневник). Томск : паровая типо-лит. П. И. Макушина, 1901. 161 с.

12. Муров Г. Т. По русскому Дальнему Востоку. Люди, их жизнь и нравы. Дневник странника. Москва : Товарищество типографии А. И. Мамонтова, 1911. 479 с.

13. Никольский Н. А. Отчет о командировке в Приморскую область. Полтава : Электр. типо-литограф. торг. дома И. Фришберг и С. Зорохович, 1907. 60 с.

14. Обзоры Приморской области за 1889–1900 годы. Приложение ко Всеподданнейшему отчёту. Владивосток : Тип. Примор. обл. правления, 1900. 80 с.

15. Стахеев Д. И. За Байкалом и на Амуре. Путевые картины. Санкт-Петербург : Типография Карла Вульфа, 1869. 358 с.

4. Періодика

16. Далекий Схід: газета. Харбін, Маньчжурія, 1925–1926.

17. Зоря : видання Микольськ-Уссурійської Української громади, 1920–1921.

18. Громадська думка: газета. Владивосток, 1921.

19. Нова Україна: газета. Хабаровськ, 1918.

20. Ранок. Хабаровськ, 1917. № 8. С. 4.

21. Українець на Зеленому Клині: газета. Владивосток, 1917. Ч. 1, 2, 4, 5, 9–11, 13–15; 1920. Ч. 42; 1993. Ч. 1–5

22. Українське життя: газета (Харбін, Маньчжурія) 1921–1922 // Маньджурський Вістник. Харбін, 1935. № 26 (113). С. 2.

23. Українська справа на Амурі: революційно-політичний тижневик Української Ради // Нова Рада. Благовещенськ, 1917. № 43. С. 4.

24. Хвилі України: тижневик. Хабаровськ, 1917–1918.

25. Щире Слово (1919–1920 рр.) з Владивостока – українська газета на Зеленому Клині // Збірник праць Науково-дослідного центру періодики. Львів, 2010. Вип. 2 (18). С. 128–138.

5. Довідкові видання

26. Енциклопедія українознавства. Львів, 1993. Т. 2. С. 405–800. URL: <http://litopys.org.ua/encycl/euui058.htm> (дата звернення : 11.12.2021).

27. Енциклопедія української діаспори : У 7-ми томах. Т. 4. Київ-Нью-Йорк-Чікаго-Мельборн. 1995. С. 117.

28. Зелений Клин. Енциклопедичний довідник. Укл. В. А. Черномаз. Владивосток : Вид-во Далекоосх. федерал. ун-ту, 2011. 288 с.
29. Кауфман А. Уссурийский край // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Т. 35. Санкт-Петербург, 1895. 962 с.
30. Кауфман А. Амурская область // Новый Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Москва, 1960. С. 67–70.
31. Кубійович В., Світ І. Зелений Клин // Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Перевидання в Україні. Львів, 1993. Т. 2. С. 775–776.
32. Кубійович В. Зелений Клин // Енциклопедія українознавства. Т. 2. Київ, 1994. С. 768–780.
33. Никольский А. М. Приморская область // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Т. 25. Санкт-Петербург, 1895. 962 с.
34. Никольский А. М. Уссурийский край // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Т. 35. Санкт-Петербург, 1895. 962 с.

Література

35. Андрусак М. Державні змагання українців на Далекому Сході (1917–1920) // Літопис Червоної Калини. Львів, 1931. № 4. С. 5–9.
36. Арсеньев В. К., Титов Е. М. Быт и характер народностей Дальневосточного края. Владивосток : Книжное дело, 1928. С. 15–16.
37. Аргудяева Ю. В. Традиционная обрядность у украинцев Партизанской долины. Владивосток, 1981. 198 с.
38. Білоусова Л. Г. Українці на Далекому Сході: міграційні потоки у ХІХ – на початку ХХ століть // «Архіви України». 2016. № 3–4. С. 101–124. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/ay_2016_3-4_8 (дата звернення : 10.12.2021).
39. Буссе Ф. Ф. Переселение крестьян морем в Южно-Уссурийский край в 1883–1893 годах. Санкт-Петербург : Тип. Тов. «Общественная Польза», 1896. 57 с.

40. Буссе Ф. Ф. Очерк условий земледелия в Амурском крае // Библиотека для чтения. Санкт-Петербург, 1869. Т. VIII–XII. С. 65–135.
41. Военна доктрина українських націоналістів / Під ред. Михайла Колодзінського. Київ: ТОВ «Основа», 2019. 287 с.
42. Вовк І. Капітуляція Японії і «українське питання» на Далекому Сході // Вголос. Львів, 2018. URL: https://vgolos.com.ua/blogs/327278-revisionv1_331566.html (дата звернення : 13.12.2021).
43. Георгиевский А. П. Русские на Дальнем Востоке. в 7 вып. Вып. 1. Заселение Дальнего Востока. Говоры. Творчество. Заселение русскими Дальнего Востока и современное их распределение (в связи с говорами) // Тр. ГДУ. Сер. 3, № 3. Владивосток : Тип. ГДУ, 1926. 72 с.
44. Грум-Гржимайло Г. Е. Описание Амурской области. Санкт-Петербург : типо-лит. и переплетная С. М. Николаева, 1894. С. 631–639.
45. Державні змагання українців на Далекому Сході 1917–1920 // Мистецька сторінка. 2013. URL: <https://storinka-m.kiev.ua/article.php?id=527> (дата звернення : 08.12.2021)
46. Державні змагання українців на Далекому Сході в 1917–1920 рр. URL: <http://zelenklyn.com.ua/ua/tsikave.php> (дата звернення : 08.12.2021).
47. Довженюк Г. За піснями на Далекий Схід (експедиційні нотатки) // Українська діаспора. Київ-Чикаго, 1992. С. 54–63.
48. Добровольський А. Український Далекий Схід. Економічно-політичний нарис // Далекий Схід : збірник, присвячений справам українського Далекого Сходу / Рада Української Національної Кольонії у Маньчжоу-Ді-Го. Харбін, 1936. 84 с.
49. Дорошенко Д. Історія України, 1917–1923. Т. II. Українська Гетьманська держава 1918 року. Ужгород, 1930. С. 155.
50. Дрок Р. Українці на Далекому Сході (допис з Харбіна). Кн. 6, т. 2. Львів: Вістник. С. 423–427.
51. Иллич-Свитыч В. С. Дальне-восточная Украина. Киев, 1905. 37 с.

52. Имя народа: Украина и ее население в официальных и научных терминах, публицистике и литературе: сб. ст. / ред.кол.: Е. Ю. Борисенок, М. Э. Клопова, М. В. Лескинен; Ин-т славяноведения РАН. Москва : Институт славяноведения РАН ; Санкт-Петербург: Нестор-История, 2016. 320 с.

53. Кабузан В. М. Переселення українців у Далекосхідний край // Український історичний журнал. 1971. № 2. С. 69–70.

54. Каліберда Ю. Ю. Український військовий рух на Далекому Сході (1917–1922). URL: http://www.r.usnauka.com/12_ENXXI_2010/Istoria/65468.doc.htm (дата звернення : 18.12.2021).

55. Кауфман А. Отчет по командировке в Приамурский край. Санкт-Петербург : тип. В. Ф. Киршбаума, 1901. 298 с.

56. Кауфман А. Переселение и колонизация: редкая книга. Санкт-Петербург : Типография т-ва «Общественная Польза», 1905. 349 с.

57. Конституція національно-культурної автономії (самоврядування) українців на Далекому Сході. 1919. URL: https://constituanta.blogspot.com/2012/10/1919_25.html (дата звернення : 13.12.2021).

58. Кремянский С. Национальный состав сельского населения Приморской губернии // Экономическая жизнь Приморья. Владивосток, 1924. № 4. С. 37.

59. Куликова Л. К., Маслова А. Н. Дальний Восток в период Великой Октябрьской Социалистической Революции и гражданской войны (1917–1922). Хабаровск, 1968. 287 с.

60. Кутепов К. Зеленый Клин // Fakeoff. 2015. URL: <http://fakeoff.org/history/zelenyyu-klin> (дата звернення : 20.12.2021).

61. Липин А. М. Проблемы украинских переселений в Западную Сибирь в современной отечественной историографии : материалы конференции. Барнаул : Изд-во Алтайского университета, 1998. С. 81–86.

62. Липовецький С. Далекосхідна місія. Боротьба ОУН за Зелений Клин // Тиждень. 2017. № 22. С. 25–28. URL: <https://tyzhden.ua/History/193586> (дата звернення : 19.12.2021).
63. Лучечко І. Українці на «Зеленому Клині» // Громада. 14 червня 1994. № 62 (524). С. 18–31.
64. Лященко Л. Українці на Далекому Сході // Президентський Вісник. 2001. 22 вересня. С. 6–12.
65. Мамай А. За Сибирью, где солнце всходит, или почему не состоялась в Зеленом Клине вторая Украина // «Зеркало недели». 1999. № 42(263), 23–29 октября. С. 7.
66. Міронова І. С. Спецкурс з джерелознавства, історіографії та методики викладання історії. Методичні рекомендації для студентів спеціальності «Історія та археологія». Миколаїв : Вид-во ЧНУ імені Петра Могили, 2017. Випуск 247. 116 с.
67. Марунчак М. Українці в СРСР поза кордонами УРСР. Вінніпег : Українська Вільна Академія Наук в Канаді, 1974. 248 с.
68. Мицюк О. Про переселення на Амур та в Усурійський край. Київ : Артіль друкованої справи, 1908. 48 с.
69. Меньшиков А. А. 1912. Материалы по обследованию крестьянских хозяйств Приморской области. Саратов : Тип. Саратовского губернского правления, 1911. 553 с.
70. Мицюк О. Про переселення на Далекий Схід. Київ, 1913. С. 4.
71. Мурачов В. Конституція національно-культурної автономії (самоврядування) українців на Далекому Сході. До 100-річчя української автономії // Український інтерес. 17 грудня 2017. № 001 (1217). С. 1–5. URL : <https://uain.press/newspaper/100-richchya-ukrayinskoji-revoljutsiji-748752> (22.01.2022)
72. Надтока Г. М., Волков В. О. Українська Колонізація Далекого Сходу (1860-ті рр. – початок ХХ століття) // Київський університет ім. Бориса

Грінченка, 2014. № 90. С. 44–48. URL: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=23112349&> (25.12.2021).

73. Новицький М. Зелений Клин (Приморщина). Харків : Основа, 1928. 172 с.

74. Осипов М. О. Українці Зеленого Клину // Наука онлайн: Міжнародний електронний науковий журнал. Волгоград, 2020. № 5. 15 с. URL: <https://nauka-online.com/wp-content/uploads/2020/06/Osipov.pdf> (дата звернення : 17.12.2021).

75. Олеся Дроздовська. Українська преса на зеленому Клині й у Маньчжурії 1917–1921 років: історія функціонування та особистості. Львів, 2017. С. 18–65. URL: <http://www.lsl.lviv.ua/> (дата звернення : 18.12.2021).

76. ОУН в Маньчжурії // Бандера. 2013. URL: <http://bandera.lviv.ua/oun-v-manchzhuriji/> (дата звернення : 20.12.2021).

77. Попок А. А. Зелений клин // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е–Й. Київ : В-во «Наукова думка», 2005. 672 с. : іл. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Zeleny_klyn (дата звернення : 18.12.2021).

78. Попок А. А. Українські поселення на Далекому Сході: історико-соціологічний нарис. К. : Центр сучас. суспільствознавства, 2001. 304 с.

79. Попок А. А. Українці на Далекому Сході: організації, події, персоналії. Київ, 2004. 245 с.

80. Попок А. А. Громадсько-політичне та релігійне життя українців на Далекому Сході в ХХ ст. // Український історичний журнал. 1998. № 6. С. 54–68.

81. Попок А. «Зелений Клин»: Із відвідин українців на Далекому Сході // Самостійна Україна. 1998. Ч. 4. Жовтень–грудень. С. 30–40.

82. Попок А. Українське населення Приморського краю (за матеріалами соціологічного дослідження та переписів населення) // Українська діаспора. Київ–Чикаго. 1996. Ч. 9. С. 93.

83. Попок А. Українська етнічність на Далекому Сході Російської Федерації: історія та сьогодення // Тези п'ятої Міжнародної науково-практичної конференції 22–25 травня 1997 р. Київ-Чернівці. С. 410.
84. Попок А. А. Далекосхідні поселення українців // Енциклопедія історії України: Т. 2: Г–Д. К.: В-во «Наукова думка», 2004. 688 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Dalekoskhidni_poselennya (дата звернення : 26.12.2021)
85. Попок А. Діяльність української преси на Далекому Сході // Альманах Українського Народного Союзу. Парсіппані ; Нью-Йорк, 1998. С. 196–208.
86. Рыбаковский Л. Л. Население Дальнего Востока за 150 лет. Москва : Наука, 1990. 170 с.
87. Світ І. Український Далекий Схід. Харбін, 1934. № 4–20.
88. Світ І. Український Далекий Схід. З передмовою та доповненням Василя Кийовича. Одеса–Хабаровськ, 1944. С. 9–15.
89. Світ І. Українська молодь Далекого Сходу // Визвольний шлях. Лондон, 1976. № 2. С. 171–175.
90. Світ І. «Свобода» й Далекий Схід // Альманах-календар УНСоюзу на 1973 р. Джерзі Ситі–Нью-Йорк. С. 152–166.
91. Світ І. Український Далекий Схід // Україна. 1992. № 4. С. 17.
92. Світ І. Український Далекий Схід. Одеса–Хабаровськ. 1944, С. 15–18.
93. Світ І. В. Українсько-японські взаємини (1903–1945 рр). Нью-Йорк : Українське історичне товариство, 1972. 371 с.
94. Світ І. Зелена Україна. Короткий історичний нарис українського політичного і громадського життя. Нью-Йорк–Шанхай, 1949. 140 с.
95. Сергійчук В. Українці в імперії. Київ, 1992. 250 с.
96. Степан Голубка. Еволюція фінансових інститутів України: епоха відродження державності // Журнал «Незалежний аудитор». №4 (27). 2014. С. 110–117. URL: <http://n->

auditor.com.ua/ru/component/na_archive/975.html?view=material (дата звернення : 17.12.2021).

97. Степанов І. Українець з Далекого Сходу // Дзеркало тижня. 2002. № 15 (390) 20–26 квітня. URL: <http://www.dt.ua/3000/3760/34508/> (дата звернення : 22.12.2021).

98. Траф'як М. Зелений Клин // Сучасність. 1996. № 3–4. С. 74–75.

99. Траф'як М. Український рух на Далекому Сході // Золоті ворота. 1993. Вип. 5. С. 46–61.

100. Украинцы на Дальнем Востоке: история и современность: Мат. 1-й и 2-й Междунар. научно-практ. конф. Владивосток : Издательство Дальневосточного университета, 2009. 294 с. URL : <https://ua1lib.org/book/3266866/454922> (дата звернення : 21.12.2021).

101. Українець з Далекого Сходу // ZN.UA. Квітень 2002. Випуск № 15 URL: https://zn.ua/ukr/SOCIUM/ukrayinets_z_dalekogo_shodu.html (дата звернення : 17.12.2021).

102. Утвердження українських національно-державних символів у 1917–1920 рр. // Чтиво. Андрій Гречило. 15 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Grechylo_Andrii/Utverdzhennia_ukrainskykh_natsionalno-derzhavnykh_symvoliv_u_19171920_rr.pdf (дата звернення : 17.12.2021).

103. Федик І. Нова Україна: Зелений Клин // Вісті комбатанта. Торонто – Нью-Йорк, 1993. С. 57–59. URL: http://a-ingwar.blogspot.com/2009/04/blog-post_858.html.

104. Черномаз В. А. Зелений клин // Енциклопедія Сучасної України. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2006. URL : https://esu.com.ua/search_articles.php?id=16799 (дата звернення : 17.12.2021).

105. Черномаз В. Українці на Далекому Сході (1883–1922) // Східний світ. Київ, 1993. № 2. С. 101–113.

106. Чорний С. Українці Далекого Сходу // Визвольний шлях. Лондон, 2000. Кн. 6. С. 30–36.

107. Черномаз В. І. Основоположник українського руху на Зеленому Клині // Кобза. Владивосток, 2007. URL: <http://kobza.com.ua/gorlycja-vladyvostok/1745-osnovopolozhnyk-ukrajinskogo-ruhu-na-zelenomu-klyni.html> (дата звернення : 16.12.2021).

108. Шимонович І. Зелений Клин. Львів: Нова Україна, 1924. 33 с.

109. Шевченко О. М. Український Харбін // Журнал «Україна-Китай». № 3 (9). 2017. URL : <https://sinologist.com.ua/shevchenko-o-m-ukrayinskyj-harbin/> (дата звернення : 22.12.2021).

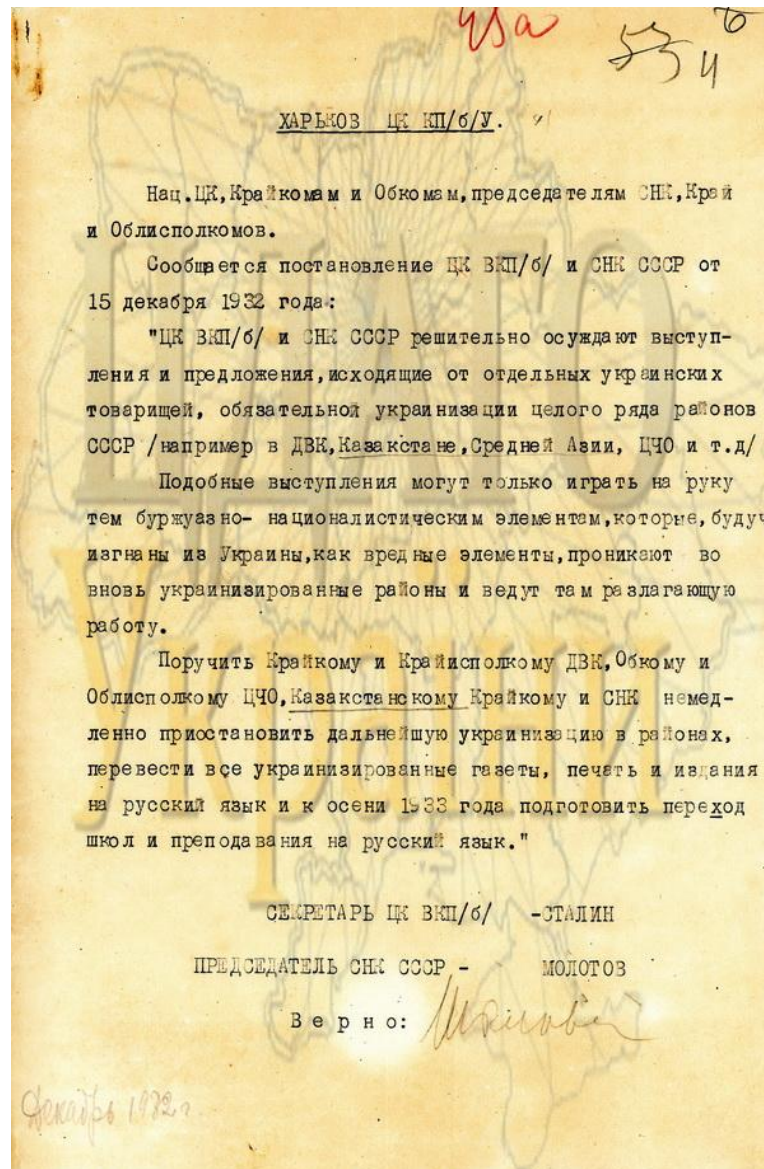
110. Щербина Н., Махінла Ю. Державницькі змагання українців Далекого Сходу в 1917–1922 рр. // Науковий вісник Чернівецького університету: Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. 2013. Вип. 676–677. С. 68–72.

111. Ямзин Й. Переселенческое движение в России с момента освобождения крестьян. Киев : Имп. Ун-т Св. Владимира, 1912. 198 с.

112. Volodymyr Kubijovyč, Ivan Svit. Far East // Internet encyclopedia of Ukraine. Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1993. URL: <http://www.encyclopediaofukraine.com/display.asp?linkpath=pages%5CF%5CA%5CFarEast.htm>

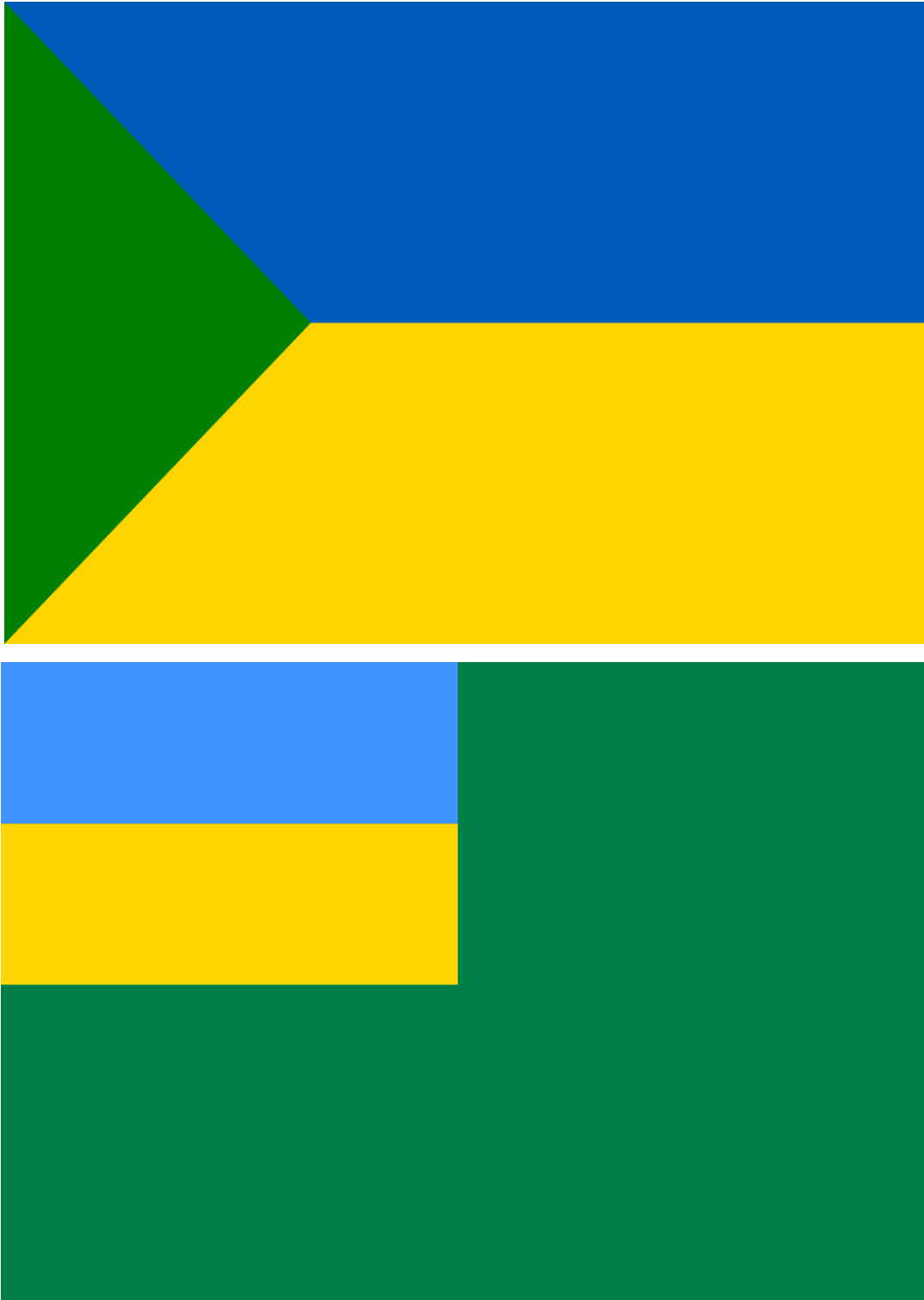
ДОДАТОК А

**Постанова Центрального Комітету Всесоюзної комуністичної партії
більшовиків (ЦК ВКПб), відповідно до розпорядження Й. Сталіна від 15
грудня 1932 р. щодо припинення політики українізації***

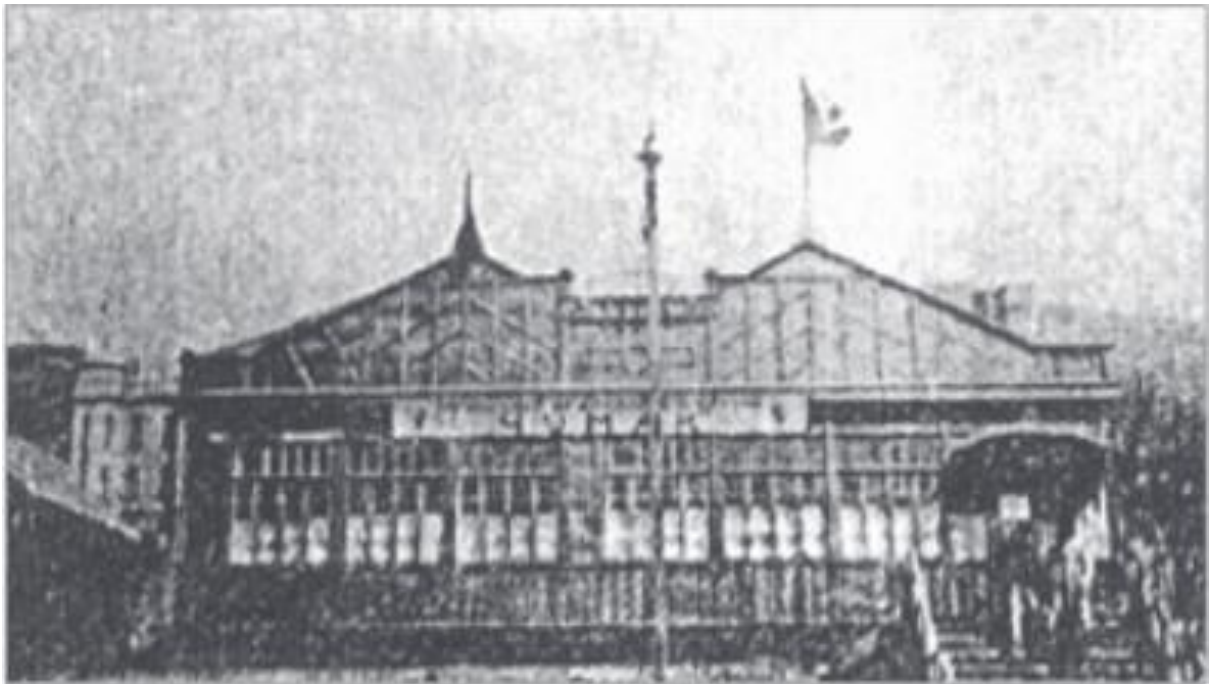
*Державний архів Миколаївської області

Ф. – 1. Центральный комитет Комуністичної партії України (ЦК КПУ), м. Миколаїв. 1918-1991. Оп. 20. Документи відділів ЦК КПУ (1918-1926), частина I. Спр. 5282. Лист генерального секретаря ЦК ВКП(б) Й. Сталіна та голови РНК СРСР В. Молотова до ЦК КП(б)У з повідомленням про постанову ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 15 грудня 1932 р. щодо припинення українізації низки районів СРСР (грудень 1932 р.). Арк. 4.

Варіанти прапорів Зеленого Клину*

*Утвердження українських національно-державних символів у 1917–1920 рр. // Чтиво. Андрій Гречило. 15 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Grechylo_Andrii/Utverdzhennia_ukrainskykh_natsionalno-derzhavnykh_symvoliv_u_19171920_rr.pdf (дата звернення : 17.12.2021).

**Будинок у Владивостоці, де розміщувався
Український Далекосхідний Секретаріат у 1918-1922 рр.***

**Члени Українського Далекосхідного Секретаріату (Ю. Глушко-Мова,
І. Божко, В. Яковенко, Л. Глібоцький, П. Твердовський, В. Гальченко,
П. Романенко, Є. Гаєвський, М. Левонюк, П. Горовий)***

* Попок А. А. Зелений клин // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й К.: В-во «Наукова думка», 2005. 672 с. : іл. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Zeleny_klyn (дата звернення : 18.12.2021).